

You have downloaded a document from

The Central and Eastern European Online Library

The joined archive of hundreds of Central-, East- and South-East-European publishers,
research institutes, and various content providers

Source: Prilozi za orijentalnu filologiju

Contributions to Oriental Philology / Revue de Philologie Orientale

Location: Bosnia and Herzegovina

Author(s): Alija Bejtić

Title: Spomenici osmanlijske arhitekture u Bosni i Hercegovini

Monuments of Ottoman architecture in Bosnia and Herzegovina

Issue: 3-4/1952

Citation style: Alija Bejtić. "Spomenici osmanlijske arhitekture u Bosni i Hercegovini". Prilozi za orijentalnu filologiju 3-4:229-297.

<https://www.ceeol.com/search/article-detail?id=173380>

ALIJA BEJTIĆ

SPOMENICI OSMANLIJSKE ARHITEKTURE U BOSNI I HERCEGOVINI

U V O D

Brojni i mnogovrsni arhitektonski spomenici turskog perioda u Bosni i Hercegovini čine velik i vrlo važan dio kulturne baštine tih dviju zemalja. Njih i danas ima tu na hiljade, a u prošlosti ih je bilo i mnogo više. Duh te arhitekture došao je, istina, izvana, ali su same spomenike podizali o svome trošku sinovi tih dviju pokrajina, gradili su ih, klesali i uskladivali s prilikama i shvaćanjima okoline najvećim dijelom domaći ljudi, i muslimani i kršćani. Ti su spomenici služili u prošlosti različitim potrebama, religioznim, prosvjetnim, sanitarnim, saobraćajnim i drugim. No, mi danas, u potpuno izmijenjenim prilikama materijalne i umne kulture, ne gledamo više, općenito uvezvi, na tu namjenu i utilitarnost tih spomenika. Oni su za nas danas važniji po svome kulturno-historijskom i umjetničkom značenju. Oni su vidljivi dokumenti svoga vremena, ogledalo shvaćanja, težnji i umjetničkog izražavanja naših naroda u minulim vijekovima, a mnogi od njih, bilo pojedinačno ili u cjelini, imaju i trajnu umjetničku vrijednost. Stoga ti spomenici zasluzuju našu punu pažnju i zaštitu. Ti isti razlozi nameće nam i potrebu hitne naučne obrade tih spomenika, tim prije, što ta arhitektura, koliko je god mi konzervirali i čuvali, ipak malo pomalo mijenja strukturu i nestaje.

No, i pored svih tih važnih razloga mi u prošlosti, nažalost, nismo iskazivali dužnu pažnju prema toj grani našeg kulturnog naslijeđa. U našoj literaturi vrlo je malo rada, u kojim je data makar i kraća građevna i estetska analiza tih spomenika, a ti su nam podaci vrlo važni. Ono, što je pisano o toj arhitekturi, odnosi se gotovo odreda na samu povijest pojedinih, i to zapaženijih monumenata, a takvo pisanje ne može prikazati tu arhitekturu u njenome pravom svjetlu, niti može pobuditi onaj pravi interes za te spomenike. Nužno su, dakle,

potrebnii, dapače i nerazdvojivi i jedni i drugi podaci. Prvi nam daju analizu i ocjenu umjetničke vrijednosti spomenika, a drugi osvjetljavaju vrijeme i uslove, pod kojim su oni nastajali i dalje se razvijali. Prvi nam time pobuduju potreban interes i odnos prema tim spomenicima, a to je neobično važno, a drugi opet ukažu na put, kojim će se doći do pravilne ocjene i, usto, upotpunjaju naše znanje o toj arhitekturi.

Prvi uslovi za stručnu i sistematsku naučnu obradu tih spomenika stvoreni su kod nas tek nakon Oslobođenja osnutkom Zemaljskog zavoda za zaštitu spomenika kulture i prirodnih rijetkosti NR Bosne i Hercegovine i Orijentalnog instituta u Sarajevu. Ta prava ustanova stavlja pod zaštitu države sve vrednije spomenike i sistematski prikuplja tehničke snimke i opće podatke o arhitekturi i povijesti pojedinih objekata, a Orijentalni institut ima opet poseban odjel za izučavanje orijentalne umjetnosti u jugoslavenskim krajevima.

U okviru izdanja Orijentalnog instituta ovaj rad predstavlja prvi prinos na izučavanju te umjetnosti u Bosni i Hercegovini. On je nastao jednim dijelom pribiranjem arhivalne građe i literature u toku zadnjih desetak godina, a drugim, mnogo većim, proučavanjem tih spomenika na samome terenu, u okviru rada u Zemaljskom zavodu za zaštitu spomenika kulture. Obzirom na širinu problematike i opseg publikacije, u kojoj izlazi, rad nema pretenzija, da dade detaljnije podatke i dublju analizu arhitekture, o kojoj govorim. Za to treba još mnogo rada i mnogo više prostora.

Svrha je ovoga prinosa u prvome redu ta, da se dade sistematika i opći orientacioni pregled tih spomenika, zatim značajke pojedinih tipova, udio Orijenta i naših naroda u stvaranju te umjetnosti, te, konačno, da se preko svega toga ukaže na vrijednost tih spomenika i na njihovu važnost u formiraju naše kulture.

Druга је задаћа овога рада та, да даде најпотребнија помагала за daljnji studij. U tu sam svrhu naveo sve važnije izvore i štampane rade, koji se odnose na tu arhitekturu, i za koje ja znam. Kažem važnije, jer je ostalo još podosta sitnijih podataka u izvorima u literaturi, a osobito reporterskih članaka po raznim listovima, koje ja nisam smatrao potrebnim ovdje donositi. Jedan dio, izvora i literature, što se ovdje donose, upotrebljen je za ovaj rad, ali je svakako veći ostao potpuno neiskorišten. Smatram, da će se tim važnim podacima znatno olakšati rad svima onima, koji se u svojoj glavnoj ili sporednoj struci zanimaju za tu arhitekturu, i, svakako, pospješiti izučavanje jednog tako plodnog područja naše kulturne prošlosti, na kojem mogu raditi i deseci ljudi čitav svoj vijek, a da opet ostane još dosta posla i za druge.

Neki izvori i rade navode se na više mjesta, pa se tamo, radi uštede prostora, citiraju u skraćenom obliku, a ovdje donosim o njima sve potrebne podatke:

IZVORI

Vakufname (zakladne povelje) u Vakufskoj direkciji u Sarajevu iz godina 1462 — 1878 (citiram: *Vakufname*).

Sidžili (zapisnici) sarajevskog šeriatskog suda u Gazi Husrevbegovoj biblioteci u Sarajevu iz godina 1551 — 1552 (br. I), 1564 — 1567 (br. II), 1727 — 1728 (br. IV) te 1762 — 1852 (br. III i VII—LXXXV). Citiram: *Sidžili*.

Manuscripta turcica u Orijentalnom institutu u Sarajevu (citiram: *Manuscripta turcica I*).

Manuscripta turcica u Gazi Husrevbegovoj biblioteci u Sarajevu (citiram: *Manuscripta turcica II*).

Hadžihusejnović Salih, Muvekit, Tarihi dijári Bosna, sv. I—II, prijepis u Gazi Husrevbegovoj biblioteci s autografa (citiram: *Muvekit*).

Kronika Muhameda Enverije Kadića (rukopis na turskome) u Gazi Husrevbegovoj biblioteci.

Evlija Çelebi Seyahatnamesi, sv. V i VI, Istanbul 1315/1897 i 1318/1900 (citiram: *Evlija Çelebija*). Nepouzdan prijevod S. Kemure u Glasniku Zemaljskog muzeja za Bosnu i Hercegovinu (GZM), god. XX/1908.

Kemura, Sejjudin Fehmija ef., Javne muslimanske građevine u Sarajevu, GZM XX/1908 — XXIII/1911 (od god. XXI/1909 naslov: *Sarajevo džamije i druge javne zgrade turske dobe*).

Sabanović, Hazim, Dvije najstarije vakufname u Bosni, Prilozi II/1951, str. 5 — 38.

LITERATURA

Beđić, Alija, Banja Luka pod turskom vladavinom. Arhitektura i teritorijalni razvitak grada u XVI i XVII vijeku. Naše starine, godišnjak Zem. zavoda za zaštitu spomenika kulture i prirodnih rijetkosti, sv. I/1953, Sarajevo 1953, str. 91 — 116 (citiram: *Naše starine II/1953*, str. 91 — 116).

Bosna, list za vilajetske poslove, vijesti i javne koristi, Sarajevo 1866 — 1878.

Hadžimulić, Mustafa, Islamske javne zgrade turskog perioda u Mostaru, Novi Behar X (Sarajevo 1936 — 1937), str. 274 — 275 (citiram: *Novi Behar X*, str. 274 — 275).

Knoll, dr. Petar, O muslimanskoj umjetnosti u Bosni, Književnik II/1929, Zagreb, str. 443 — 456 (citiram: *Knoll*).

Kreševljaković, Hamdija, Esnafi i obrti u Bosni i Hercegovini (1463 — 1878). Sarajevo. Zbornik za narodni život i običaje Južnih Slavena, knj. XXXI, Zagreb 1935, str. 55 — 178 (citiram: *Esnafi i obrti I i strane Zbornika*).

— *Esnafi i obrti u Bosni i Hercegovini* (1463 — 1878). II. Mostar. Zbornik za narodni život i običaje, knj. XXXV, Zagreb 1951, str. 61 — 138 (citiram: *Esnafi i obrti II*).

— *Vodovodi i gradnje na vodi u starom Sarajevu*, Sarajevo 1939.

Stix, Edmund, Das Bauwesen in Bosnien und der Hercegovina vom Beginn der Occupation durch die österr.-ung. Monarchie bis in das Jahr 1887, Wien 1887.

Truhelka, dr. Ćiro, Gazi Husrevbeg, njegov život i njegovo doba. Glasnik Zem. muzeja XXIV/1912, str. 91 — 232.

Spomenica Gazi Husrevbegove četiristogodišnjice, Sarajevo 1932 (radovi H. Kreševljakovića, ing. M. Bajlona, M. E. Dizdara i dr.).

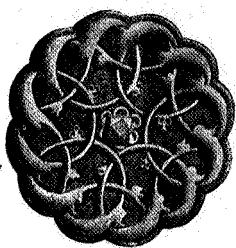
Mostarski stari most. Napredak, Sarajevo, 1932, br. 11 — 12.

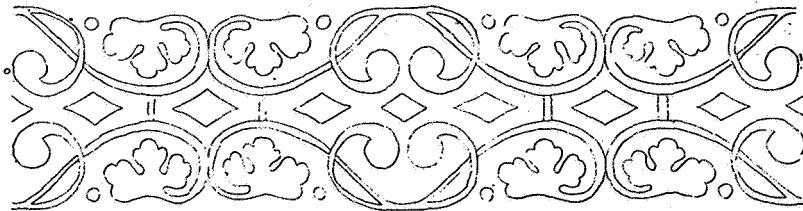
Karadžbeg i njegovo doba. Novi Behar VII/1933—34, str. 36 — 41.

Arhitektonski spomenici turskog perioda u Mostaru. Nova Evropa XXIX/1936, Zagreb, br. 7 i 8, str. 232 — 235.

Istočnočka arhitektura u Hercegovini. Glasnik Jugosl. prof. društva, knj. XVII, sv. 11—12 (juli-avgust 1937), str. 1056 — 1059.

Islamski kulturni spomenici turskog perioda u Bosni i Hercegovini. Glasnik Islamske vjerske zajednice (IVZ), god. VII/1939, Sarajevo, str. 1 — 12, 43 — 53, 77 — 90.

I

OPĆE ZNAČAJKE I NOSIOCI

RAZVITAK GRAĐEVINARSTVA I GRADOVA

Padom utvrđenih kraljevskih gradova Bobovca, Visokog i Jajca godine 1463 bì zauvijek zapećaćena sudbina bosanskog kraljevstva. A kada još godine 1482 pade i Herceg-Novi, posljednje uporište zemalja hercega svetoga Save, najveći dio teritorija današnje Bosne i Hercegovine uđe u sklop carstva turskih sultana i pod neposredan utjecaj orijentalne kulture. Time je otpočelo jedno posve novo razdoblje u političkoj i kulturnoj povijesti tih dviju pokrajina. Veći dio domaćeg žiteljstva, progonjen zbog patarenstva od strane Rima i ugarskih kraljeva, a na drugoj opet strani namamljen povlasticama, koje mu je pružalo turško zakonodavstvo, gotovo listom primilo je vjeru, običaje i način života novoga gospodara. A s vjerom, načinom života i drugim tekovinama orijentalne kulture postepeno biše poprimljene i gotovo sve grane islamske umjetnosti, od kojih su neke došle poslijе na ovome tlu do osobitog izražaja. Tada je ovamo presađena i istočnačka građevna umjetnost — nužno formiranje prostora za život čovjeka i zajednice po kanonima osmanlijske građevne škole kao sinteze perzijske, arapske i bizantijske umjetnosti. Tada je uz to građevinarstvo ovamo preneseno i ono osebujuće umijeće plasiranja građevnih objekata u prirodi i izgrađenom prostoru — umjetnost, koja je u ono doba bila svojstvena samo orijentalnim islamskim narodima. I od tih svih grana orijentalno-islamske umjetnosti, koje se udomaćiše i na našem tlu, svakako su te dvije posljednje ponajbrže prodrle i dostigle visok uspon i po broju i po vrijednosti spomenika. U vrlo kratku razdoblju, koje ne prelazi ni čitavo jedno stoljeće, nikoše ovdje ne stotine, nego hiljade po obliku i namjeni najrazličitijih arhitektonskih objekata, nastadoše iz temelja čitava naselja i gradovi posebnog tipa. Time bi tako rekući preko noći izmijenjena fizionomija tih dviju zemalja, i dat im specifičan, orijentalni izraz, koji se i dan-danas tu zrcali.

Tko su bili osnivači tih brojnih objekata javnog značenja i lijepe umjetničke vrijednosti? Država se malo brinula o razvitku duhovne i materijalne kulture. Njegina briga bila je u tome smislu jedino izgradnja i popravak tvrđava, puteva i mostova, vojno-strateških, dakle, objekata, ali ni to nije bilo uvjek plaćano iz državne riznice, nego je često udaran i namet na vilajet. U tome pogledu još je manje dalo društvo kao kolektiv. Proizlazi, da su osnivači tih spomenika određeni bili pojedinci, a to nam potvrđuju i brojni pisani dokumenti, Iz tih se isprava, dalje,

vidi, da su ti osnivači pripadali svima staležima i slojevima tadašnjeg društva — od šejhul-islama i velikog vezira u Stambolu, pa do imama sarajevske mahalske džamije i onog posljednjeg obrtnika.

Petnaesto i šesnaesto stoljeće bjehu doba gotovo stalnog zveketa oružja na granicama turske carevine, i nije bilo takorekući godine, a da Bošnjaci i Hercegovci nisu vojevali bilo na bosansko-hrvatskoj granici i Panoniji, bilo pak po gudurama i poljanama Rusije i daleke Perzije. Te vojne, od kojih se najveći dio svršavao pobjedom turskog oružja, donosile su zemlji i pojedinim turskim vojskovođama ogromne materijalne prihode, a upravo te vojskovođe, kako nam svjedoče i suvremeni pisani spomenici, bili su glavni nosioci građevne umjetnosti i utemeljaci gotovo svih većih spomenika petnaestog i šesnaestog stoljeća. Dakle, akumuliranje bogatstva bilo je od osnovnog značenja za razvoj te arhitekture.

Još nešto. Spomenute su vojne utjecale na razvoj arhitekture i izgradnju naselja i jednim drugim putem. Vojska je, naime, neproduktivan elemenat, a potrebe su joj velike. Ona je stoga organizirala ovdje uz glavne drumove, kojim se kretala u 15. i 16. stoljeću, nadirući prema Dalmaciji, Hrvatskoj, Slavoniji i Ugarskoj, prve zanate, najprije, dakako, za potrebe svoje, a poslije i ostalog svijeta. Postepeno se niže dućan do dućana, a u neposrednoj blizini podiže se istodobno džamija i karavan-saraj za potrebe vojske i putnika, i tako nastaje čaršija — zametak budućeg grada. U ta nova naselja sve više pridolazi izokolno seljaštvo, prihvata se zanata i trgovine i postepeno proširuje grad izgradnjom stambenih i drugih objekata. Tako se stvara u ovim zemljama gradski, odnosno zanatlijski i trgovački stalež, koji, udružen u esnafe ili cehove, razvija relativno jaku gradsku privredu i postaje jedan od primarnih nosilaca građevne umjetnosti, osobito umjetnog zanatstva, kroz čitav turski period.

Na razvoj te arhitekture utjecao je, međutim, još jedan neobično važan faktor, a to je religiozni osjećaj, kojim su bili prožeti islamsirani dijelovi naših naroda. Islam, naime, traži od svojih sljedbenika trošenje imetka i u opće, društvene svrhe i obećaje im za to veliku nagradu. Otud brojni osmanlijski državnici, paše, veziri, teftardari i drugi službenici, mahom sinovi ove zemlje, ubijeni u ispravnost učenja islama, od svojih ogromnih prihoda, koji se sastojahu najčešće od ratnog plijena, podižu po Bosni i Hercegovini svoje zadužbine, a za uzdržavanje ostavljašu u vakuf ili zakladu imetak u novcu, zemlji, dućanima i drugim privrednim objektima. U njihovim vakuftnamama uvijek se ističu pojedine odredbe iz Kur'ana kao spiritus movens njihovih nastojanja u tome smislu. Iz tih istih razloga za tim visokim i imućnim državnicima ne zaostaje u granicama svojih mogućnosti ni obični, građanski stalež, trgovci i sitni obrtnici, pa ni žene iz mahale. U Sarajevu su, na pr., podigli svoje džamije i ostavili lijepo imanje za njihovo uzdržavanje po jedan buzadžija, nalčadžija, pačadžija i sarač, a tako su isto dvije sestre, djevojke, tkajući na stanu platno sagradile u tom istom mjestu jednu česmu, koja je stajala uzgor sve do god. 1895. A takvih primjera ima na stotine.

Na tim osnovicama nicali su po Bosni i Hercegovini brojni objekti sakralnog, društvenog, prometnog, privrednog i stambenog značenja. Upravo iz tih zadužbina izrasli su još do druge polovine sedamnaestog stoljeća mnogi gradovi tih dviju pokrajina. Ostatit će postrani ogromne vakufe 15. i 16. stoljeća u Sarajevu, Mostaru, Foči, Čajniču, Banjoj Luci, Tuzli i drugim mjestima, koji su uveliko pospješili razvitak tih mjesta, a navest će ovdje samo tri nova i vrlo karakteristična primjera izgradnje i razvitka naših gradova pod turskom vladavinom.

Prostor na lijevoj obali Limu, na kome do one katastrofalne poplave te rijeke od god. 1896 stajše stara kasaba *Rudo* u višegradskom kotaru, bješe polovicom 16. stoljeća pust, neizgrađen i zvaše se *Ruda njiva*. Kako je taj kraj bio tada daleko od grada (najблиži je bio Višegrad), ukazala se opća potreba, da se tu osnuje *kasaba*. I tada je ondašnji bosanski sandžak, a kasniji budimski vezir i sin onoga kraja Mustafabeg (Mustafa-paša) Sokolović, stricivo velikog vezira Mehmed-paše Sokolovića, zatražio od sultana darovnicu na spomenutu njivu, da na njoj sagradi svoje zadužbine i osnuje kasabu. A kad je tu darovnicu dobio, počeo je o svome trošku graditi na toj njivi i do kraja god. 1558 sagradio džamiju, mekteb, karavan-saraj, most na Limu, javno kupatilo, mlin s četiri vitla, dvije stupe s kožarskim dućanima i više drugih dućana. Time doista biše udareni jaki privredni temelji novoj kasabi, koja se otada prozvala *Rudo* i lijepo razvijala.

Poput Rudog nastao je i današnji Mrkonjićgrad u zapadnoj Bosni. Devedesetih godina 16. stoljeća bješe to neznatno seoce zvano *Gornje Kloke*, a čitav kraj tegoban i opasan za putnike i trgovce, koji tuda prohode, pa je nešto prije god. 1591 visoki dostojanstvenik na carskom dvoru kizlaraga Bejázî Hadži Mustafaga, sin Muhamedbegov, rodom iz toga sela, sagradio tu masivnu džamiju i uz nju mekteb, javno kupatilo, vodovod, karavan-saraj, pekaru i dvadeset i četiri dućana. Usto je vakufnamom od 1. džum. II 1003. (15. II 1595.) ostavio još 674.000 akči, da se daju u zajam mjesnim obrtnicima i trgovcima, pa više knjiga (biblioteka!) i četiri velika komada zemljišta s pripadajućim gajevima. To mjesto otada se zove *Novo Jajce*, a od novijeg vremena *Vrvar* ili *Mrkonjićgrad*.

Do godine 1643 nije bilo ni Nove Kasabe u istočnoj Bosni, u vlaseničkom kotaru. Cio taj kraj zvaše se dotada *Jadar* po istoimenoj rječici, koja tuda protiče i ulijeva se podno drevne tvrđave Kušlata u Drinu. Tu je između godine 1641 i 1643 budimski muhafiz, carski vezir i serdar Musa-paša, rodom na svu priliku iz sela Vikoča kod Foče, sagradio veći broj zadužbina i time zasnovao kasabu. A prije toga poslao je Visokoj Porti molbu ovoga sadržaja: U selu Gojkovići u nahiji Birač, a sandžaku bosanskom, put vodi kroz klanac. Prije je tu bio jedan han, pa je izgorio, te se putnici nalaze u velikoj neprilici. Osim toga, što imaju poteškoće pri samom putovanju, konače u tome selu po kućama siromašne raje zajedno s čeljadima kućevlasnika te ih time uz nemiruju i prave im štetu, pa se raja zbog toga raštrkala i rasula. Na temelju toga traži visoko dopuštenje, da na spomenutom mjestu napravi džamiju i dvahana, i da uz dopuštenje vlasnika zemlje kupi u spomenutom selu šest komada baštinske zemlje, koje spadaju u filurdžijske zemlje, i koje su kao takve zavedene s filurdžijskim prihodima od 1890 akči u defteri-hakaniji. Moli, dalje, da na tome mjestu osnuje kasabu, i da žiteljstvo te kasabe bude oprošteno od svih daća osim poreza (resm) na baštinsku zemlju, što će ga samo mutesvelija (upravitelj) budućeg njegova vakuфа davati svake godine državi, te da se u žiteljstvo toga mjesta poslije toga nema prava mijesati nitko od strane države, paša, vojvoda ni ostalih državnih službenika.

Molbi je udovoljeno carskim fermanom od poč. džum. II 1051 (7—16 IX 1641), i Musa-paša je izatoga podigao tu džamiju, mekteb, dva karavan-saraja, dvadeset i pet dućana, zatim tvornicu koža (tabhanu) s pet radiona i dolapima, stupu za tučenje ruja i šiške za potrebe kožara te mlin s četiri vitla, sve na rijeci Gornjem Jadru. Usto je uvakufio za uzdržavanje zadužbina jedan vinograd, dvije bašće, oranice i livade uz te bašće, pa dva sela u Jadru i cijelo imanje zvanо *Gojkov*

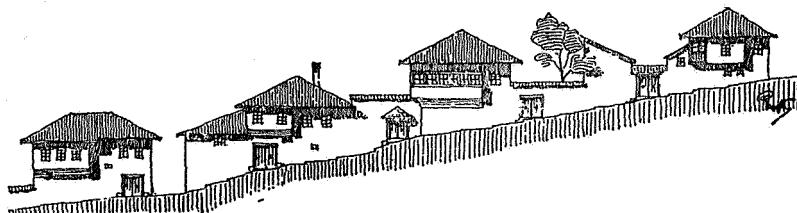
čifluk. Još je ostavio i 150.000 akči s odredbom, da se daju u zajam trgovcima i obrtnicima uz određenu kamatnu stopu. Kad su sve te zadužbine bile dovršene, Musa-paša je dao napisati vakufnamu i legalizirao je 1. reb. I 1053 (20 V 1643) na sudu u Budimu.

Izvori i literatura: Vakufname (i uz njih druge isprave) br. 96, 194, 263 i mnoge druge — Šabanović, Prilozi II/1951 — Kreševljaković, Sarajevo do Gazi Husrevbegova, Spomenica Gazi Husrevbegove četiristogodišnjice — A. Bećić, Uloga vakufa u izgradnji i razvitku naših gradova, kalendar Narodna Uzdanica za god. 1944.

URBANIZAM

Pogledamo li geografsku kartu Bosne i Hercegovine, odmah će nam udariti u oči, da su svi gradovi tih dviju pokrajina izrasli u kotlinama pojedinih rijek i neposredno uz stare drumove, kojima se u srednjem vijeku i kasnije, u tursko doba, odvijao živahan kirdžijski promet. To nam kazuje, da su prometne veze, voda i plodnost tla bili odlučujući faktori kod lokaliziranja pojedinih gradova i većih naseljobia. Velik utjecaj u tome imale su osobito prometne potrebe. U prijašnja vremena sav se teret prenosio na dužim relacijama na konjima, mazgama i devama, i našim drumovima kretale su se iz dana u dan trgovачke i ine karavane, često sa stotinu, dviće pa i više samo tovarnih grla. A takve karavane trebale su na izvjesnom odstojanju, osobito u gorovitim i hajdučljivim predjelima siguran konak, pa su se upravo radi njih podizali na takvim mjestima kirdžijski hanovi i ogromni karavan-saraji, a uz ta prenoćišta nastanjuju se odmah i obrtnici, u prvom redu oni, čije je usluge trebala karavana i njezini pratioci. Na taj način udario se temelj mnogim varošima ne samo u Bosni i Hercegovini, nego na cijelom Balkanskom poluotoku, a osobito na vrlo frekventnom t. zv. Carigradskom drumu (»Stambolska džada«), koji je povezivao unutrašnjost Balkanskog poluotoka sa Carigradom i Malom Azijom. A da su upravo iz tih, prometnih potreba nastale mnoge naše varoši, imamo izravne dakaze u spomenutim zakladnim poveljama osnivača Mrkonjićgrada i Nove Kasabe, gdje se izričito navode te potrebe.

Svi ti gradovi turskoga doba razvijali su se još od svoga zametka u dvije odjelite zone. Jednu čini čaršija — središte obrta, trgovine i prometa — a drugu mahale — stambene površine grada. Čaršija je uvijek u središtu grada, gdje se sastaju putevi sa svih strana, a mahala uvijek na posebnu prostoru i izvan jačih prometnih arterija. Čaršija u ravnini i u kotlini, na udaru tranzitnog druma, a mahala gore u strani, po okolnim padinama i brežuljcima. To separiranje karakterna je crta ne samo gradova Bosne i Hercegovine, nego i svih ostalih na muslimanskom Orijentu.

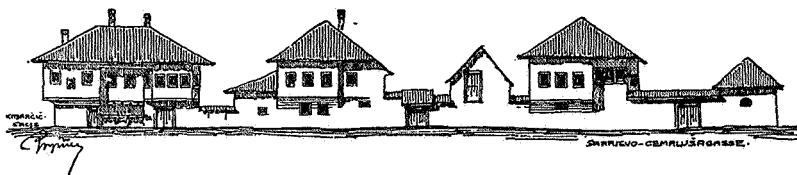
Vertikalno izmicanje kuća (po arh. J. Pospišilu)

U manjim mjestima čaršija se proteže duž jedne, i to glavne ulice (prolazni put!), a u većim pak mjestima, kakvo je Sarajevo, sastojala se iz čitave mreže uskih uličica, vezanih uvijek uz glavni, tranzitni drum. Pogledamo li pak na koji su način plasirane mahale i kuće po okolini, rekli bismo na prvi pogled, da je sve u nekom neredu i proizašlo iz trenutačnih potreba, ali kad uđemo u srž problema i uživimo se u taj milieu, onda tek otkrivamo, da je to plod težnji da se što manjim sredstvima što bolje ugodi čovjeku, za koga se sve to i gradi.

Pri gradnji kuće odabiralo se mjesto, odakle će se imati što ljepši pogled na prirodu i okolinu. Kuće se stoga plasiraju ubrdu, kuća izmiče kući u vertikalnom smislu, kako bi jedna drugoj ostavila slobodan vidik na dolinu. To je bio stalni građevni zakon, on, doduše, nije bio nigdje pisan, ali se ipak do njega mnogo držalo. Kult susjedstva bio je neobično velik. A upravo iz tih želja i takvih komšijskih obzira nastale su one terasaste površine naših gradova, tako se razvilo staro Sarajevo, Foča, Travnik, Maglaj i mnoga druga mjesta. Gdje pak konfiguracija tla nije dopuštala slobodne vidike na prodolu, tu se čovjek snalazio na drugi način: kuću je izmakao u horizontalnom smislu, a na katu napravio čošak ili erker i time osigurao slobodan vidik duž čitave ulice i na jednu i na drugu stranu.

Gdje god su dopuštale mogućnosti, domaći je čovjek rado podizao kuću i kraj same tekućice vode. A i ondje, gdje nije mogao s kućom izaći izravno na rijeku, opet se snašao i osigurao kući vodu provođenjem makar i malog rukava kroz kućnu avliju. A to je činio iz dva razloga. Jedan su sanitарне potrebe, do kojih se vrlo mnogo držalo, a drugi je želja za nesmetanim uživanjem u svježini i šumovima te vode. Gradovi Bosne i Hercegovine bogati su tekućom i izvorskom vodom i puni primjera takve izgradnje, ali stari Travnik kao da je sve nadmašio. U njemu voda protiče gotovo kroz svaku avliju, i svuda se čuje njezin žubor. Tamošnji potok Bašbunar, koji je bio još jači do god. 1893, dok jedan njegov dio nije uzet u gradski vodovod, očito ne teče svojim prirodnim koritom, i držim, da ga je današnjim putem provedla ljudska ruka, da kućama osigurava svježinu i čistocu, a i da, usto, pogoni mlinove i stupe u samome naselju. Desilo se to svakako prije god. 1706, kad pada prvi poznati spomen Bašbunara u današnjem koritu, a najvjerojatnije još u 16 stoljeću. Iz tih istih razloga je, smatram, bio provenjen i jedan rukav vrela Mošćanice neprirodnim koritom preko Vratnika i Kovača u Sarajevo. U Gazi Isabegovo doba (1462) taj potok jamačno nije još tekao tuda, jer bi Gazi Isabegu inače bilo lakše izgraditi svoje mlinove na tome potoku, negoli praviti veliku branu i podizati razinu rijeke Miljacke.

Daljnja karakterna osobina stambenih površina gradova na prostoru nekadašnje Turske jest kako naglašeno zelenilo — bašča s raznolikim cvijećem i lisnatim drvećem, kojega grane dopiru do samih kućnih prozora. Čovjek tu nastoji produžiti tu prirodu i u samu kuću, pa cvijeće gaji i u vazama po pendžerima. Kuća se želi

Plasiranje kuća na ravnu terenu (po arh. J. Pospišilu)

unijeti u prirodu, a priroda u kuću. U starim gradovima na tome području nije bilo današnjih javnih parkova. Nije bilo ni potrebe za njima. Svaka je kuća imala vlastiti i mnogo intimniji perivoj s rodnim voćkama i zelenilom. A ti česti kućni perivoji davali su čitavu gradu vrtni karakter i dovodile pojedine površine u međusoban sklad i estetsku cjelinu. Foča, na pr., i Goražde u Podrinju te Donji Vakuf u dolini Vrbasa zadržali su taj vrtni karakter do dana današnjega.

Taj kult vode i zelenila bio je u Bosni, zna se pouzdano, još od početka turanske vladavine vrlo razvijen.¹ Odakle te pojave? Nisu li one došle ovamo zajedno s Turcima, a oni ih preuzeли od susjednih pustinjskih Arapa, kojima su oaze s vodom i palminim zelenilom vrlo mnogo značile u životu?

Izvori i literatura: J. Pospisišl, Die Sarajevoer Stadtregulirung, Sarajevoer Tagblatt od 18, 19 i 20 XI 1909 te 15 i 25 I 1910. — Isti, Bosnische Städte, Der Städtebau (Berlin) god. 8, sv. I (januar 1911), str. 6—9. — Isti, Unterwegs zur Baukunst, Monatsheft der Wiener Bau-industrie-Zeitung XXXIV, sv. 3. (decembar 1916). — I. Bach, Arhitekt Josef Pospisišl, Hrvatska revija XVI/1943 br. 11. — J. Cvijić, Balkansko poluostrvo i južnoslovenske zemlje, Zagreb 1922, str. 299—303. — P. Gaković, Tipovi muslimanskih naselja u Bosni, Razvitač (Banja Luka) VII/1940, str. 250—262, str. 250—262, 286—292. — V. Skarić, Postanak Sarajeva i njegov teritorijalni razvitak u 15. i 16. vijeku, GZM XLII/1929. — D. Grabrijan, J. Neidhardt, Z. Didek, Sarajevo i njegovi trabanti. Arhitektonsko-urbanistička razmatranja uoči izrade nacrt-a za regulaciju grada Sarajeva. Tehnički vjesnik (Zagreb) XLIX/1942, br. 7—9. — Naše starine I/1953, str. 91—116. — Nedim Filipović, Neki novi podaci iz ranije istorije Sarajeva pod Turcima. Pre-gled (Sarajevo), br. 7—8 (juli—avgust 1953), str. 67—76.

MATERIJALI

Drvo i kamen ponajglavniji su materijali bosansko-hercegovačke arhitekture turskog perioda. Kršna Hercegovina, doduše, svuda rabi gotovo samo kamen, ali drvetom bogata Bosna podjednako i jedno i drugo. Iskonski i uvihek plemeniti, oni se na bosanskom tlu čas nenametljivo izmjenjuju (Brusa bezistan i izokolni dućani u Sarajevu), čas se opet nadopunjaju u živopisnim oblicima (Gušića kuća u Banjoj Luci). Građevine javnog karaktera, kakve su, na pr., kupolaste džamije, kupatila, bezistani, neki mostovi i dr., građene su i u jednoj i u drugoj pokrajini od temelja do tjemena od kamena, od toga je materijala čak i unutrašnji namještaj i sav arhitektonski dekor u tim građevinama (minbera i mahfil u džamiji, kurne i estrade u kupatili itd.). Objekti pak profane arhitekture, kakve su, na pr., stambene kuće, hanovi, dućani i dr., imaju u Bosni ili mješavini i jednog i drugog materijala, ili su čitavi samo od drveta (vodenice, hambarovi i kuće brvnare u planinskim predjelima).

¹ Još god. 1530 sretaju se obje te osobine, na pr., u ljetnikovcu Gazi Husrevbega u Glavogradini kraj Sarajeva. Te su godinе pozdravili tu Gazi Husrevbega austrijski poklisanji Josip Lamberg i Nikola Jurišić, i Benedikt Kuripečić, tumač toga poslanstva, ovako je u svom poznatom *Itinerarium* opisao susret s Gazi Husrevbegom i njegov ljetnikovac: »Pošto gospoda prodoše kroz prve redove (misli: dvorjanika) do vrata ili do hladnika, načinjena od lijepog zelenog granja, kroz koji je bio proveden mali potočić, pokloniše pred gospodom dva pašina vrhovna komornika svoje glave vrlo pošteno, a dlanom ruku se dohvatiše vlastitih prsa; njima su se i gospoda (misli: poklisanji) jednako naklonili. Zatim udioše u hladnik, gdje je paša (koji bijaše velik i krupan čovjek) sjedio u svom visokom dostoanstvu, a na zemlji, po travi, pod njegovom nogom, bijaše krasna serdžada.« Truhelka, Gazi Husrevbeg, str. 132—133.

Odnos domaćeg graditelja prema tim građevnim materijalima nije isti. Domaća arhitektura gotovo negira kamen kao dekorativni materijal, i u tome je oprečna oblikovanju srednjevjekovne arhitekture u ovim stranama. Ta specifičnost graditeljstva na našem terenu infiltrirana je ovamo zajedno s oblicima iz istočne islamske arhitekture, koja u potpunosti negira kamen i svuda ga prekriva bujnom plošnom ornamentikom. Otud su i kod nas kamene plohe građevina turskog perioda gotovo odreda prekrivene žbukom, čak je preličen i unutrašnji kameni namještaj u tim građevinama. Kamen, dakle, ovdje ima, izuzevši tek nekoliko primjera (Ali-pašina džamija i Hadži Sinanova tekija u Sarajevu), samo konstruktivnu funkciju. Drvo, naprotiv, svugdje zadržaje prirodan izgled i strukturu i gdje je konstruktivni elemenat i gdje je arhitektonski dekor. Ono, dakle, uz čisto konstruktivno ima istodobno i dekorativno značenje.

Tamo pak, gdje je bilo ekonomičnije i svrshodnije, javlja se kod profanih građevina mjesto kamena jedan drugi materijal. To je čerpić, na suncu sušena opeka od obične gline, kojoj je primiješana poradi veće čvrstoće pljeva ili isjec-kana slama. Čerpić se i dan-danas rabi osobito u nizijskim mjestima, gdje kamena uopće nema, ili je kamenolom daleko od gradilišta. Čerpić se radije rabi već i stoga, što prevoz i obrada kamena iziskuje mnogo veći trud i trošak, negoli izrada čerpića, koja se obavlja u neposrednoj blizini gradilišta. Kod svih zgrada u tim mje-stima, koje nemaju monumentalan karakter, od čerpića su izvedeni i nosivi i pregradni zidovi. Foča i staro Sarajevo su, na pr., gotovo čitavi izgrađeni od toga materijala.

Kad smo kod čerpića, ovdje valja spomenuti još jednu vrstu opeke, koju su robili graditelji na ovome području. Dužina i širina te opeke gotovo je ista kao kod današnje tvorničke, samo je tanja upravo za polovinu i mnogo boljeg kvaliteta. Sreta se samo u građevinama šesnaestog vijeka. Upotrebljavala se samo za gradnju svodova i kupola monumentalnih objekata, gdje je dolazila samā ili mijesana sa sedrom. Je li se ona proizvodila ovdje, ili se dobavljala odnekle sa strane, teško je zasada reći.

Pokrovni pak materijal veoma je različit u ovim dvjema pokrajinama. Hercegovina i u ovom slučaju rabi kamen — škriljevačke ploče — jedno, zbog nestošice drveta i, drugo, zbog velikih vjetrova, koji tamo vladaju. Bosansko pak selo i većina gradova u toj pokrajini upotrebljavali su ponajčešće dasku u strug od bukovine ili jelovine (šimla). Neka opet mjesta, kakva su, na pr., Sarajevo i Foča, imala su poseban pokrovni materijal — čeremit. To je utorenna vrsta opeke, koja se, koliko se zna, proizvodila kod nas u Foči i Sarajevu. Sarajevskim čeremitem i danas su prekri-vene gotovo sve stare zgrade u tome mjestu i bližoj okolini, a fočanskim opet one u Foči i čitavu gornjem Podrinju, od Foče do Ustiprače.

U Sarajevu je još krajem 15 i početkom 16 stoljeća, pa i kasnije, radila na Borku tvornica čeremita i druge glinene robe, a osnovao ju je *Abdulhalimaga*, čehaja bosanskog sandžakbega Skender-paše, i uvakufio za svoju džamiju na Mutnom Potoku. Kasnije se čeremit radio i na prostoru Bakarevića ciglane. U Foči se pak izradivao, zna se, na više mjesta u neposrednoj okolini grada: na Tekiji, u Patkovini, u Oplazićima na Brodu i nešto niže današnje željezničke stanice. To poslijednje mjesto i danas se zove po tome *Čeremedžinica*.

U starije doba ovdje se upotrebljavalo kao pokrovni materijal i olovno. Njime su bili pokriveni svi kupolasti objekti u ovim dvjema pokrajinama. Bio je to veoma skup pokrov, jer je za jednu i omanju građevinu ove vrste trebalo po stotinu i više

tovara olova. Taj se metal još od davnih vremena pa sve do sedamnaestog stoljeća dobivao u zemlji, ponajviše u okolini današnjeg mjestanca Olova, po čemu je to mjesto i dobilo ime, a otada se gotovo isključivo dobavljao sa strane. U danima prvog srpskog ustanka i pod austro-ugarskom okupacijom Bosne i Hercegovine s mnogih starih građevina olovo bì skinuto i upotrebljeno u ratnu municiju, a kupole ostaše neke gole i prepuštene same sebi, a neke prekriše bakrenim ili cincanim limom.

Izvori i literatura: Kemura, GZM XXII/1910, str. 291.

GRADITELJI

Već sam karakter bosansko-hercegovačke arhitekture turskog perioda kazuje, da su ovdje nekad radili turski umjetnici i da su upravo oni bili ti, koji su prenijeli tu arhitekturu i u naše strane. A to nam potvrđuju i pisani dokumenti. Pojava i djelovanje tih umjetnika u ovim krajevima posve je razumljiva kada se zna, da su ove dvije zemlje stoljećima bile i politički i kulturno vezane za Carigrad i Malu Aziju. Ti turski graditelji dolazili su ovamo i radili u šesnaestom stoljeću, kad se ovdje najviše gradilo i kad su nastali oni najljepši i najvredniji spomenici u ovim krajevima. Od njih su nam poimence poznati *Sinan*, najveći turski graditelj minulih vremena (1489—1588), koji je zidao čuvenu čupriju Mehmed-paše Sokolovića na Drini u Višegradu (1571—1577), zatim imare i saraj istoga paše i u tom istom mjestu, i, na svu priliku, projektirao Gazi Husrevbegovu džamiju u Sarajevu (građena 1530),² potom *Hajrudin*, graditelj nadaleko poznatog mostarskog starog mosta (1566) i tvrđave u Makarskoj (1568), te *Ramadanaga*, koji je, prema Evliji Čelebiji, zidao elegantnu džamiju Aladžu u Foči (1550).

U šesnaestom stoljeću mnogo su ovdje radili i dubrovački graditelji. Među njima bijaše vrsnih klesara i posebnih majstora, koji su zidali svodove, a upravo je te Bosna u ovo doba ponajviše trebala. Godine 1506 zaključilo je dubrovačko Vijeće umoljenih poslati ondašnjem bosanskom namjesniku Feriz-begu na njegovu molbu dubrovačke majstore, i to dva zidara i četiri »magistros cognore«, da mu grade banju u Sarajevu, a do dvadeset i četiri godine poslije toga (1530) isto to vijeće šalje u Sarajevo pet majstora kamenara i jednog tesara, koji će nadgledati rad i obavljati finije klesarske radove na Gazi Husrevbegovoj džamiji, koja se upravo počela graditi.

Dr. K. J. Jireček zna — po svoj prilici na temelju dubrovačkog arhiva — da su ovdje radili čak i talijanski majstori. On navodi, da su tu zidali mostove, ali, nažalost, ne spominje izričito njihovih imena niti mesta, u kojim su radili.

² Sinan je, prema djelu *Tezkeretü'l-Ebniye* (»Popis građevina«), koje je napisao on sam ili netko od njegovih naslijednika, po raznim mjestima turske carevine podigao ništa manje nego 131 džamiju, 55 medresa, 7 viših škola, 19 mauzoleja, 14 imareta, 3 bolnice, 6 velikih vodovoda, 8 mostova, 16 karavan-saraja, 33 saraja, 6 velikih podzemnih skladišta i 35 kupatila. Iako je gradio više od pedeset godina, ipak toliki broj čini se nevjerojatnim. Blizu je stoga pameti, da su tu unešeni i radovi njegovih učenika. Gazi Husrevbegove džamije nema u tome popisu. Pretpostavka, da je i nju bar projektirao, temelji se na usmenom saopćenju jednog učenjaka iz Carigrada, koji je prilikom proslave Gazi Husrevbegove četristogodišnjice god 1932 rekao u Sarajevu prof. Hamdiji Kreševljakoviću, da je osobno video u Carigradu Sinanove nacrte za tu džamiju. — O tome velikom graditeljskom duhu Istoka išla su u Carigradu god. 1931. dvije zasebne knjige iz pera Ahmeda Refika: *Mimar Sinan* (biografija) i *Mimar Sinan (895—996)* hayatına ve inşaatına dair Hazinei *Evrakta mevcut Dîyan hükümlerini hâvidir* (dokumenti).

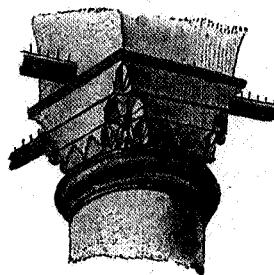
No, od šesnaestog stoljeća naovamo sve se više javljaju i domaći graditelji. Jednim dijelom bijahu to *neimari* (tur. *mimar*), projektanti i poduzimači većih objekata, a drugim, mnogo većim, majstori-praktičari ili, kako ih ovdje zvahu, *dunderi*, koji su sve izradivali sami — od zidanja temelja pa do izrade prozora i rezbarija u drvetu. I dok je djelatnost stranih majstora ovdje bila tek povremena — dobavljali su ih samo vrlo imućni pojedinci, jer je njihov rad obzirom na uzdržavanje, a i samu vrsnoću posla bio veoma skup — domaći graditelji rade ovdje stalno i imaju uvijek pune ruke posla. Na glasu nekada bijahu dunderi iz Osata kod Srebrnice (uža specijalizacija: tesari), koji su, uzgred neka je spomenuto, imali i poseban, *dunderski* jezik, pa oni iz Popova Polja i Ljubinja u Hercegovini (klesari), zatim oni iz Skoplja (Bugojno), koji su bili i tesari i klesari. Dosta ih je išlo na pečalbarski rad i izvan granica Bosne i Hercegovine.

Ti majstori bili su osobito brojni i vrsni u Sarajevu, gdje se uvijek mnogo gradilo i popravljalo. U 16 stoljeću tu su živjeli i radili dvojica naših neimara: *Nedžar Hadži Ibrahim* i *Mimar Sinan*. Oni su tu o svome trošku podigli i po jednu džamiju, koje su i danas uzgor. A jedan službeni popis sarajevskih kršćana iz godine 1788 sačuvao nam je imena dvojice neimara (Staniša i Tanasije) i 77 dundera, a nešto prije, godine 1762 broj sarajevskih dundera bješe dvostruko veći (146). Iz raznih se isprava vidi, da su to bili, kao i drugdje, mahom kršćani, a u tome mjestu imali su i svoj esnaf, kojem su pripadali još *dogramadžije* (dvorezbari), *taščije* (klesari), *sujoldžije* (majstori koji prave i popravljaju vodovode), *ćeremidžije* (izrađivači čerpića i čeremita), zatim kaldrmedžije i trgovci građevnim materijalom.

Domaći graditelji nisu se upuštali u građevine komplikiranjih i težih konstruktivnih rješenja. U 15 i 16 stoljeću, kad su se podizale takve građevine, njima je za to nedostajala građevna tradicija, a kasnije, kad su znatno oslabile ekonomski snage zemlje, takvi se objekti gotovo i ne grade. Otud su domaći graditelji usredotočili svoj rad na profanu, osobito stambenu arhitekturu i dali na tome području djela lijepo umjetničke vrijednosti. Njihova umjetnička sposobnost ispoljila se osobito u ispravnom izboru i upotrebi građevnog materijala, u osjećaju za boje, oblike i proporcije, za ekonomičnost i svrshishodnost prostora, a nada sve u umijeću smještaja objekta u prostoru. I kad god vidim na slici onaj skup romantičnih i slobodno postavljenih vodenica na Plivi kod Jajca i na Ramni pri njenom samom izvoru, ili pak koju staru kuću bosanskih sunčanih mahala, uvijek se sjetim tih domaćih samoukih umjetnika i onog slikovitog opisa bosanskog dundera, što ga je dao arhitekt Josef Pospíšil, koji je mnogo proučavao i cijenio rad tih majstora. »Jednoga dana« — veli on — »pojaviti se u susjednom vrtu vlasnik s domaćim graditeljem, koga ovdje zovu dunderom. Zaustave se obojica na mjestu, gdje se tlo valovito ispriječilo na obronku. Dunder promatra drveće, tlo, okolinu, baci pogled na Sarajevo, što se pružilo na podnožju obronka, izvadi iza pojasa nekoliko pripravljenih kolčića, odmjeri koracima i u jednom i u drugom smjeru određene razmjere te zabode u krajeve tih crta svoje kolčice. Tada dođe glavni dio posla. Ispituje se, koje bi drveće moralo biti žrtvovano. Kolčići se premjeste nešto nizbrdo, i jedna lijepa kruška je spasena. Dunder pogleda uzbrdo prema obronku i sa zadovoljstvom ustanovi, da buduća zgrada ne će nimalo smetati drugoj nekoj tuđoj kući, što se tamo gore nalazi. Ostaviti će joj slobodan pogled na dolinu prema gradu. Tada uze dunder promatrati, hoće li sunce u svom dnevnom ophodu davati kući dovoljno svjetla i topline. Ustanovi, da će s istočne strane dolaziti sve do podneva, premda

je susjedna kuća prilično blizu. — U nagibu brijega ima i izvora. Ne će li kuća biti vlažna? Ne će, jer se gradilište spušta malo i postrance. — Bit će, dakle, sve u redu. — Treba li nakon toga još i osnova, izvedena na crtačoj dasci?» — pita se Pospišil.

Izvori i literatura: Sidžili XI 24, 26, 57, 58; XXVIII 113; XXXI 172, 176; XL 160; XLI 6, 26, 66, 92, 96, 152; XLII 90, 118; XLIII 130; XLIV 14, 16; XLV 68; XLVII 115, 120, XLVIII 118; XLIX 149. — Truhelka, Tursko-slovenski spomenici, GZM XXIII/1911, str. 208. — Isti, Gazi Husrevbeg, str. 153. — Jireček, Trgovački drumovi i rudnici Srbije i Bosne u Srednjem vijeku, preveo Đ. Pejanović, Sarajevo 1951, str. 133. — Kemura, GZM XXI/1909, str. 533. — Kreševljaković, Esnafi i obrti I, str. 151—155. — J. Tubinović, Esnafski običaji u Sarajevu, Bosanska Vila 1887 — R. Muderizović, Sarajevski nekrologij Mula Mustafe Bašeskiye, GZM XXXI/1919, str. 47 — J. Pospišil, Unterwegs zur Baukunst, Monatsschrift der Wiener Bauindustrie-Zeitung XXXIV, sv. 3, str. 24—25. — J. Bach, Arhitekt Josef Pospišil, Hrvatska revija XVI/1943, str. 596—597. — Knoll, O muslimanskoj umjetnosti u Bosni. — L. Grdić—Bjelokosić, Banalački (radnički, dunderski) jezik, GZM XII/1900. — B. Đ. Kojić, Stara gradska i seoska arhitektura u Srbiji, Beograd 1949, str. 11—12. — Kreševljaković, Prilozi povijesti bos. gradova pod turskom upravom, Prilozi II/1951, str. 120—123.

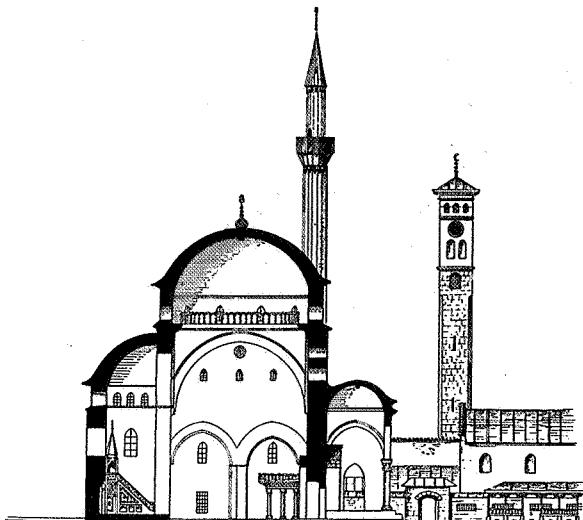
II

SPOMENICI

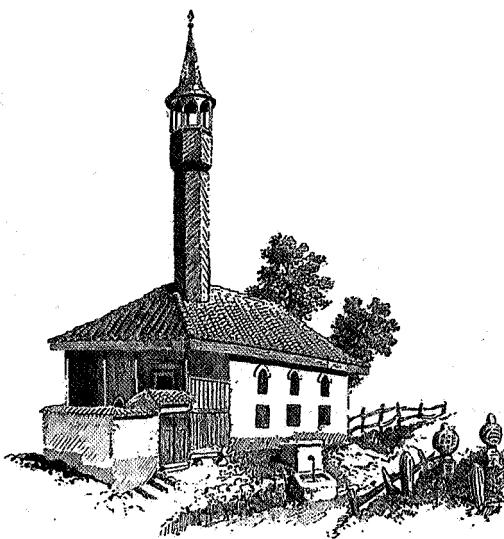
DŽAMIJE

Ideologija osmanlijske feudalne klase bio je islam, i stoga su stare Osmanlije u svima osvojenim mjestima među prvim objektima podizali upravo džamiju. A oko te prve džamije, koja se obično prozvala imenom sultana, za koga je mjesto osvojeno, i koja s prvim izokolnim dućanima, kao i na Zapadu u srednjem vijeku crkva, postaje jezgro i središte grada, poslije se izgrađuju daljnje džamije po svim okolnim muslimanskim mahalama. Otud su džamije relativno najbrojniji spomenici osmanlijske arhitekture na čitavu prostoru bivše turske carevine.

Prve džamije u Bosni nikle su negdje polovinom petnaestog stoljeća. Ne zna se sigurno, koja je najstarija. Narodna tradicija to tvrdi za onu u Ustikolini u jugoistočnoj Bosni, a to nije nemoguće, jer je taj kraj došao u sastav turske države prije ostalih naših krajeva. Kasnije se one nižu po svima mjestima s muslimanskim življem i, prema službenim podacima Ulema Medžlisa, pred drugi svjetski rat bilo ih je u te dvije pokrajine 1173. U samome Sarajevu sagrađeno ih je 108 (danas ih ima 87).

Gazi Husrevbegova džamija u Sarajevu — presjek kroz uzdužnu os. U pozadini Gazi Husrevbegova sahat-kula (Ed. Stix)

Tip drvene džamije — Šejh Bagdadijin mesdžid u Sarajevu

u svoju okolinu. A to vrijedi i za sve ostale spomenike te arhitekture u našim stranama.

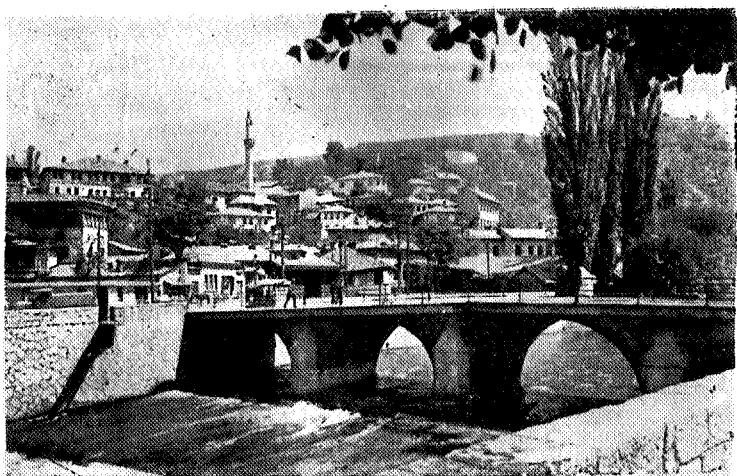
Većina naših džamija u tlocrtnoj šemi ima čisti kvadratični oblik (centralna građevina!). Tek ih nekoliko, i to kasnijih, imaju nešto izduženiji oblik, a jedina Gazi Husrevbegova u Sarajevu (građena 1530) i Ferhad-pašina u Banjoj Luci (1579) imaju razvedenija tlocrtna rješenja.

Sve džamije, pa tako i naše, karakterizira centralni unutrašnji prostor — *orta* ili *orta-jeri* — u kojem se izravno na tlima i čilimima obavlja bogoslužje.³ U sredini prednjeg zida toga prostora je *mihrāb*, polukružna niša, gdje stoji imam kad predvodi vjernike pri zajedničkoj molitvi. U desnom prednjem ugлу je *minbera* ili, tačnije, *minber* (propovjedaonica) u vidu uzdignutog jednokrakog stubišta s lučnim prolazom, balustradom sa strana i nekom vrstom baldahina na vrhu. Uz lijevi pobočni zid je *čurs*, s kojeg se drži propovijed na materinskom jeziku, a pozadi prostora je duž čitave širine ili samo u jednoj polovini takozvani *mâhfîl* ili *musandara*, omanji prostor na kamenim ili drvenim stupovima, koru slična galerija, gdje za vrijeme klanjanja стоји mujezin.

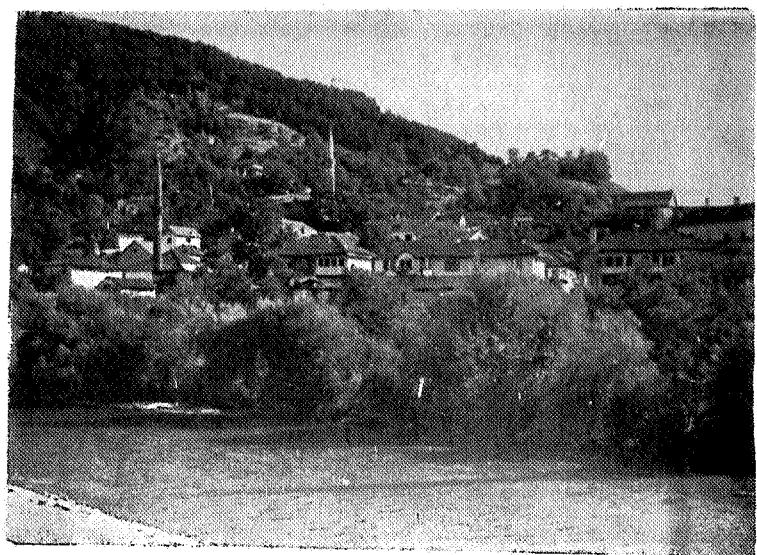
To su glavni i jedini elementi unutrašnjeg prostora svake džamije. Na vanjskoj pak strani s obje strane ulaza nalazi se nešto uzdignuta *sofa* ili trijem, koji služi kao zaklon od oborina, a i za obavljanje molitve, kad je džamija prepuna ili zatvorena. Džamiju redovito opasuje manje ili veće dvorište ili *hârem* (atrium) s povisokim zidom unaokolo. U sredini toga prostora je šadrvân ili negdje u uglu obična česma s vodom za umivanje. Taj zatvoreni prostor sa sofama pred samom džamijom je smišljen psihički posrednik i prijelaz između ulice — svijeta buke — i džamije — mesta tišine — i džamija se ne da ni zamisliti bez ta dva elementa.

Naše džamije u biti nose sve oznake džamijâ osmanlijske arhitekture, koja ja razvila tu vrstu građevine u nešto drugačijem, oblikovno čednjijem pravcu u odnosu na takve spomenike Egipta i Perzije. Samo su naše džamije prostorno mnogo manje od velebnih džamija Jedrene i Carigrada i nekih drugih u Maloj Aziji. A to je i razumljivo kad se ima u vidu, da su se zemaljska materijalna dobra najvećim dijelom gomilala u Carigradu. Otud se nijedna naša džamija ne nameće svojom glomaznošću, već se svojim čistim plohamama i čednim dimenzijama potpuno ukomponirala

³ Arapi za taj prostor imaju riječ *livâن*.

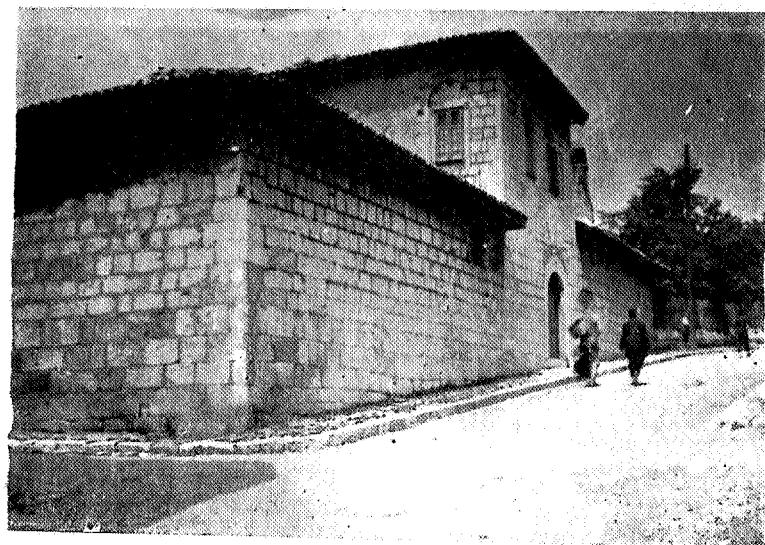
Staro Sarajevo — terasasti grad

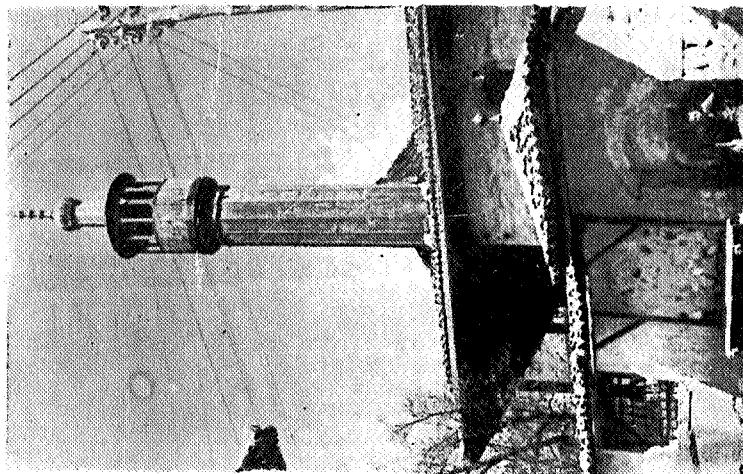
Stara Foča — vrtni grad

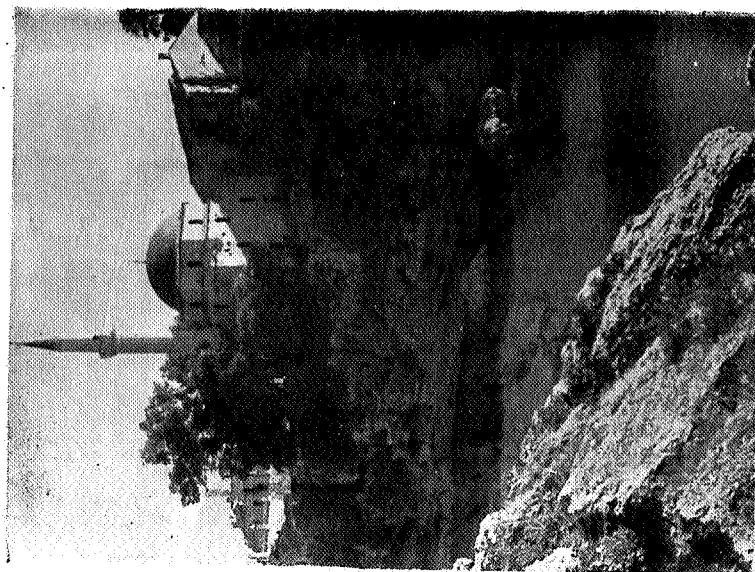
Fojnica — horizontalno izmicanje kuća i situiranje uz vodu

Hadži Sinanova tekija u Sarajevu — pročelje

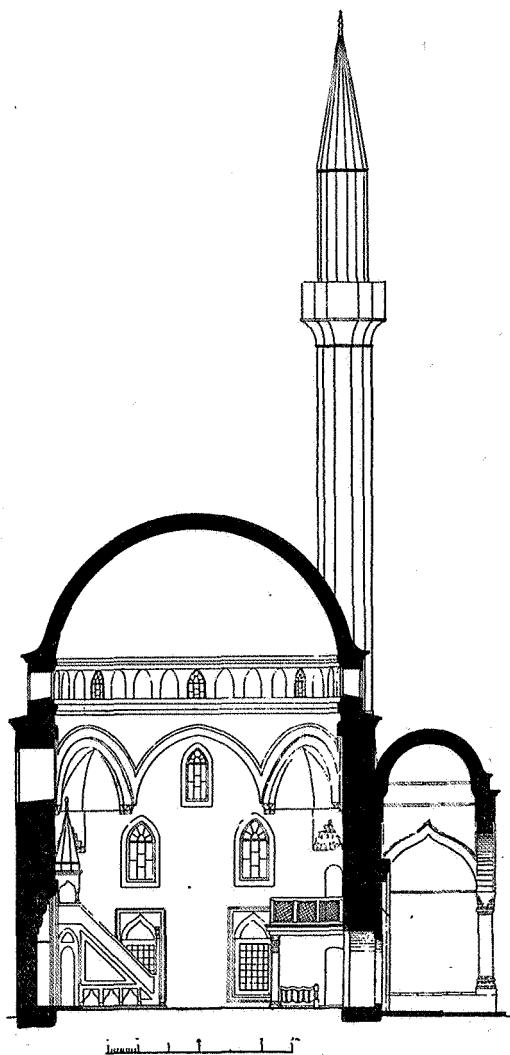
Tip džamile s drvenom munarom (Sarajevo)

Kostić Mehmed-pašina džamija u Mostaru

Daljnji bitan elemenat svake džamije jest *munára*,⁴ koja donekle akcentira čitavu, inače pretežno horizontalno razvijenu građevinu. Za razliku od crkvenih tornjeva, koji se izdižu iz same mase objekta, munara je takorekući prislonjena uz građevinu, i to redovito s desne strane; s lijeve je tek ondje, gdje je to zahtijevala bolja optička veza između toga objekta i čaršije (Sulejmanija u Travniku, bivša Serdarija u Rogatici). Četverokutno ili poligonalno široko kamenno podnožje, za koje se sačuvao kod nas izraz *ćup*, prelazi preko profiliranih kamennih oblika u visini džaminskog krova u uži polunalni valjak, koji u svom gornjem dijelu nosi konzolno isturenu i često stalaktitnim ornamentima potkicenu kružnu galeriju ili *şerefu*, s koje mujezin poziva na molitvu. Iznad šrefe je *kāca*, nad kacom šiljast i stošcu sličan krov prekriven olovom, bakrom ili cinčanim limom i okruжен većim pozlaćenim *âlemom*, na kojem je ispod koplja ili *mizraka* nanizano nekoliko pozlaćenih jambuka.

Tako oblik imaju sve karakterne munare naših džamija.⁵ On ne pokazuje one suptilne rasčlanjenosti i

Ali-pašina džamija u Sarajevu — presjek kroz uzdužnu os

⁴ Izraz *mináret* nije poznat u našem narodnom jeziku; on je došao k nama u novije vrijeme preko literature.

⁵ Iznimku čine dvije kamene munare u Hercegovini sasvim jednostavnog i arhaičnog tipa s četiri otvora u vrhu, koji nadomještaju šrefe. Jedna je bila u Mostaru uz Fatimakaduninu džamiju (sagrada prije 1620, a porušena 1946) i imala je oblik četverokutnog tornja s piramidalnim završetkom, a druga je uz džamiju u Kotezima kod Ljubinja i ima kružni oblik. Daljnje odstupanje od uobičajenog tipa čini i munara glavne džamije u Bijeljini, koja ima, mimo sve naše munare, dva šerefeta. No, ta su šerefeta tu iz novijeg vremena.

prebogate plošne ornamentalne muskulature egipatskih munara, ali ipak djeluje na glédaoca ozbiljno, dostojanstveno, elegantno. Međutim, na našem i čitavom prostoru bivše turske carevine ima velik broj munara i posebne konstrukcije s posve drugaćijim gornjim završetkom. Građene su u cijelosti od drveta, mnogo su niže, a u likovnom smislu donekle podsjećaju na oblike nekih perzijskih munara (Velika džamija u Teheranu).

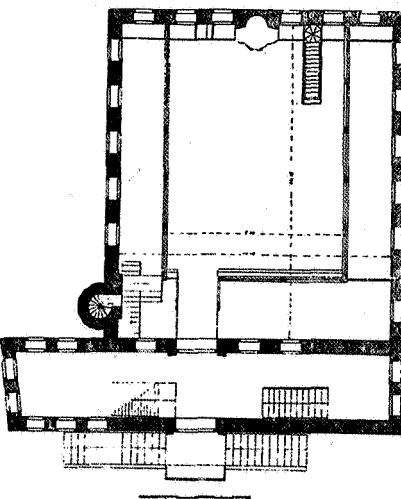
Obzirom na izbor građevnog materijala i vertikalnu razvedenost prostora posebno se ističu džamije s kamenom kupolom nad kvadratičnim prostorom. Kod tih džamija četiri masivna kamena zida prelaze preko stalaktitima ispunjenih trompa u tambour, nad kojim leži *kube* ili kupola u obliku odsječka kalote. Takve džamije osobito resi kameni trijem sa sistemom stupova, koji nose tri kupolice. A taj ures još više pojačavaju arhitektonski dekor i plošna ornamentika. I jedno i drugo došlo je do snažnog izražaja u toj vrsti džamija. Arhitektonski dekor ogledava se u najrazličitijim formama lukova, kapitela, baza i drugih elemenata. Osobito je čest indijski stalaktitni ornamenat različitih varijacija. Njega sretamo ne samo kod ovih džamija, nego i svih ostalih kupočastih objekata. Tu on čini i konstruktivni prijelaz iz kvadratičnog dijela objekta u tambour, na kojem leži kupola, a u mnogim džamijama još resi nišu mihraba i donji dio šerefe na munari. U plošnoj pak ornamentici ističu se jake boje i stilizirani orijentalni ornament arabeska i vegetabilne i geometrijske varijacije. Aladža džamija u Foči i Gazi Husrevbegova u Sarajevu su primjeri, gdje je ta plošna kolorna ornamentika došla do punog majstorskog izražaja. Sve takve džamije doimljу se stoga ugodno i intimno. Unutrašnji prostor nad visokom kupolom čini se većim i veličanstvenijim, nego što uistinu jest, a taj se dojam, bez sumnje, ima pripisati još izbalansiranim i tokom vremena sračunatim proporcijama toga prostora. Austro-ugarska okupacija Bosne i Hercegovine zatekla je trideset i osam takvih džamija u ove dvije pokrajine. Među njima se svojom arhitekturom osobito ističe čuvena *Gazi Husrevbegova* (1530), *Careva* (1565) i *Ali-pašina* (1561) u Sarajevu, pa *Aladža* u Foči (1550), *Karadžozbegova* u Mostaru (1570), *Sinanbegova* u Čajniču (1582), *Ferhad-pašina* u Banjoj Luci (1579), *Kalaun Jusuf-pašina* u Maglaju (1584) i *Kizlaragina* u Mrkonjićgradu (prije 1591).

Ostale naše džamije završavaju se ravnim drvenim stropom i niskim, četverostrošnim krovom s pokrovom od čeremita (Sarajevo i Gornje Podrinje), šimle (bosansko selo) ili kamenih ploča (Hercegovina). Među njima se osobito ističu proste, ali slikovite seoske džamije s drvenom munarom. Takve džamije redovito su gradili domaći majstori — dunderi.

Posebno valja istaknuti još nekoliko zanimljivih konstruktivnih rješenja naših džamija. Strop u *Magribije* džamije u Sarajevu ima oblik bačvasta svoda, a izведен je sav iz drvenog materijala (1766). U džamiji *Tabačici* u Mostaru, *Handaniji* u Pruscu (1617) i *Gazanferiji* u Banjoj Luci (kraj 16. stoljeća) mjesto običnog, ravnog stropa je drvena kupola pod četverostrošnim krovom. *Sulejmanija* pak džamija u Travniku (današnja zgrada je iz god. 1816) počiva čitavom površinom na bezistanu, a bivša džamija u Kulen-Vakufu bila je situirana nad samom ulicom, tako da se ispod nje kroz prokopu sličan prolaz odvijao čitav promet s jedne obale Une na drugu.

Izvori i literatura: Vakufname br. 1, 10, 28, 29, 96, 98, 110, 120, 141, 145, 184, 194, 197, 202, 209, 215, 236, 263, 295, 296, 299, 300, 307, 319, 320, 332, 352, 358, 452, 534, 696, 708, 708, 727, 757, 760. — Kemura, GZM XX/1908 — XXIII/1911 — Šabanović, Prilozi II/1951. — Isti,

Ko je osnovao sarajevsku Ferhadiju, Gl. Vrhovnog isl. starještva IV/1953 (Sarajevo), str. 32—40. — Kreševljaković, Džamija i vakufnama Musilhudina Čekrekčije, Gl. Isl. vjerske zajednice VI/1938, str. 17—38. — Isti, Turalibegov vakuf u Tuzli, ibidem IX/1941, str. 10—17, 40—55. — Truhelka, Gazi Husrevbeg. — M. Mujezinović, Turski natpisi u Sarajevu iz XVI vijeka, Prilozi II/1951, str. 95—114 — Evlija Čelebija V i VI — E. Stix, Das Bauwesen in Bosnien u. der Herzegowina — J. Pospíšil, Wie man in Bosnien Djamijen baute, Der Bautechniker (Wien) XXXVI, br. 1 (I 1916) str. 1—3 — Knoll, O muslimanskoj umjetnosti u Bosni — Zarzycki, Arndt, Stratimirović, Aladža-džamija u Foči, GZM III/1891 — H. M. Handžić, Osnivač najljepše džamije u Bosni (Aladža džamija u Foči), Jugoslavenski list (Sarajevo) od 23. VI 1939 — Kreševljaković, Džamija Hodže Kemaludina u Sarajevu, El-Hidaje (Sarajevo) III/1939—40, str. 149—152 — M. Zarzycki, Varošica Ustikolina, GZM III/1891 — O. Zuhrić, Najstarija džamija u Bosni, Novi Behar IV/1930—40 — A. Aličić, Livanske džamije, Gl. IVZ IX/1941, str. 373—395 — Novi Behar VII/1933 —34, str. 36—41 — Gl. Jug. prof. društva, VII—VIII 1937. — Nova Europa XXIX, br. 7—8 — Gl. IVZ VII/1939, str. 5—12, 43—44 — Kalendar Narodna Uzdanica 1940., str. 112—130 — H. Nametak, Čejvan Kethoda, mostarski dobrotvor, Novi Behar IX/1935—36, str. 317—319 — Isti, Mostarske džamije i njihovi vakufi, Novi Behar X/1936—37, str. 271—274 — Isti, Vakufnama Derviš-paše Bajezidagića, kalendar Narodna Uzdanica 1940, str. 187—192 — M. Balkon, Arhitektonске osobine Gazi Husrevbegović gradjevine, Spomenica Gazi Husrevbegove 400-godišnjice, str. 28—30 — A. Bejtić, Čamilija džamija i njen vakuf u Travniku, Gl. IVZ X/1942, str. 143—148 — Isti, Pačadži Hadži Nesuhova džamija i mahala u Sarajevu, El-Hidaje VI/1942—43, str. 317—322 — A. Muftić, Mosche und Stiftung Ferhad-paša's in Banja Luka, Leipzig 1941 — Naše starine I/1953, str. 91—116.

Sulejmanija džamija u Travniku — tlocrt

MEKTEBI

U prvo doba islama džamija nije bila samo bogomolja, nego je usto imala obilježje i javnoga zborišta, upravnog središta, sudišta i brojnih drugih institucija. Tu se u to rano doba sticahu i prvi temelji pismenosti i obrazovanosti, pa su džamije, prema tome, bile i prve pučke škole. Od drugog pak halife Omere (634—644) počinju se osnivati prva posebna pučka učilišta ili mektebi. Otada se mektebi podizaju uz džamije i bijahu vrlo brojni.

Već prvi osnivači naših džamija uz te objekte podižu i mektebe i ostavljaju bogate zaklade za uzdržavanje tih škola, nastavnika, pa i učenika. Kasnije se te škole i zaklade za njihovo uzdržavanje sve više množe po svima naseljima s muslimanskim življem, i gotovo je svaka mahala uz džamiju imala i svoj mekteb. Tako, na pr., samo Sarajevo imalo je krajem sedamnaestog stoljeća trideset i dvije takve škole i sve su propale u požaru Sarajeva god. 1697. A u tom istom mjestu bila su u minulim stoljećima i dva posebna mekteba: jedan za šegrete, a drugi za hizmećarice (kućne pomoćnice). Prvi je radio do 1912, a drugi do početka ovoga stoljeća. Išlo se tu za tim, da ne ostanu bez osnovne naobrazbe u čitanju i pisaju ni šegret

i hizmećarica, koji nisu mogli na vrijeme pohađati tu školu, nego su morali rano otići za zaradom i kruhom. A to nam sve kazuje, da je osnovna pismenost, bar u gradu, morala biti u prijašnja vremena dobro razvijena.

Iako se do tih početnih škola mnogo držalo, arhitektura tih objekata, kako kod nas, tako, čini se, i na Istoku, ne odaje nešto osobito, još manje monumentalno. Te gradevine nisu čak imale ni posebnog tipa. Kod nas su ih redovito gradili domaći majstori, i u vanjskoj arhitekturi ničim se nisu razlikovali od obične domaće stambene kuće. Obično su to bile male, prizemne i neugledne zgrade, i koje su se do danas od njih sačuvale — kako zgodno reče jedan naš pisac — više bi mogle poslužiti kao tužitelji naših predaka, gdje su zatvarali nedužnu djecu, negoli kao djela znatnije umjetničke vrijednosti. No, bilo je svakako i boljih zgrada. Kao primjer navodim samo spomenuti šegrtski mekteb u Sarajevu, u Kazandžijskoj čaršiji (tačnije u Oprkanju). Školske prostorije su uzdignute na kat (nad tri trgovачke magaze), prostrane i insolirane sa tri strane nizom većih prozora, koji u svako doba dana i godine upuštaju unutra dovoljno svjetlosti i sunca. Spomenik je i danas uzgor i dobro očuvan, a potječe iz god. 1783.

Izvori i literatura: Vakufname 1, 28, 96, 145, 148, 184, 194, 534, 696. — Sidžili II 193, 435; XIII 18, 19; XIV 36; XXI 157; XXII 178; XXXI 154; XXXIV 11; XXXIX 165; XLII 95, 144, 145; LV 171; LXXV 249; LXXXV 276 — Manuscripta turcica I 903 — Kemura, GZM XX/1908—XXIII/1911 — H. M. Handžić, Dva popisa sarajevskih mekteba, El-Hidaje VI/1942—43, str. 119—123 — Evlija Čelebija V i VI. — A. Bejić, Prosvjetne prilike u Novom Šehetu polovicom XVIII stoljeća, El-Hidaje VII, str. 132—135. — Kreševljaković, Husrevbegov mekteb, Spomenica Gazi Husrevbegove 400-godišnjice, str. 43—45. — S. M. Traljić, Posebni mektebi za šegrete i sluškinje u Sarajevu, El-Hidaje III, str. 38 — A. Bejić, Elči Hadži Ibrahim-pašin vakuf u Travniku, El-Hidaje V/1941—42, str. 276.

Mekteb Fadil-paše Serifovića
(iz 1851.) u Sarajevu

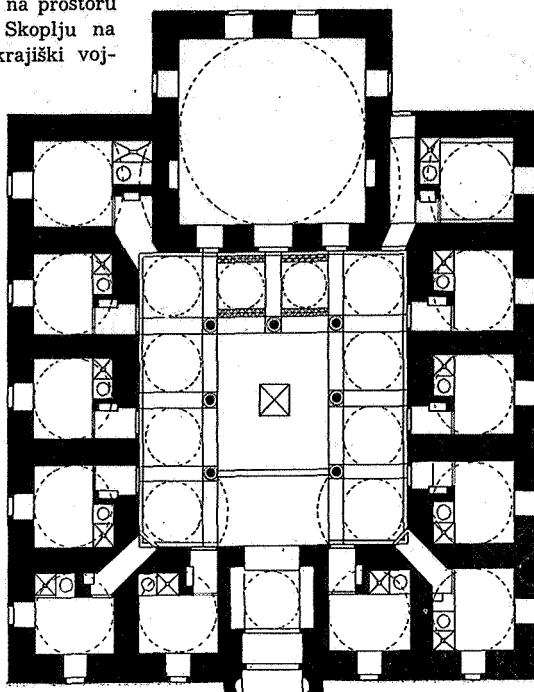
MEDRESE

To su škole, u kojim se sticala srednja i viša naobrazba. I one su se razvile iz džamije. Prve su nastale u jedanaestom stoljeću. Prijeporno je, kada je nastala prva i gdje, u gradu Nejsaburu ili u Bagdatu. Sigurno je samo to, da je prvu medresu u tom posljednjem mjestu osnovao god. 1065 *Nizāmul-Mulk*, vezir sel-džučkih sultana Alp Arslana i Melik Šáha, i da je Nizamul-Mulk prvi uveo plaće nastavnicima i stipendije. Tu njegovu medresu, koja se po njemu prozvala *Nizamija*, gradio je od god. 1065 do 22 IX 1067 arhitekt Ebū Seid Sáfi, a za njezin uzdržavanje osnivač je uvakufio dućane oko nje i druge nekretnine, koje su donosile godišnji prihod oko 60.000 ondašnjih zlatnih dinara (dukata). Od toga doba počinju te škole cvasti i nicati i po ostalim muslimanskim zemljama.

U prvo doba medresa se razlikovala od džamije jedino time, što je imala prostorije za smještaj učenika (internat). Poslije je ona dobila zaseban tip, a čini se, da su ga uveli i ustalili upravo Osmanlije. Karakteristika medrese toga novog tipa je u tome, što se ona potpuno odvojila od džamije i smjestila negdje u njezinu blizinu, i što joj se prostorije nižu u dva ili četiri trakta oko manjeg ili većeg dvorišta sa šadrvanom na sredini, koje je redovito popločeno kamenom, opasano bar sa dvije strane trijemom i arkadama i uviјek zatvoreno od vanjskog svijeta sa sve četiri strane. U dužem jednom ili dva trakta su sobe za po jednog ili dvojicu slušača, a sučelice glavnog ulazu je zajednička predavaonica ili dershana, u kojoj slušači sjede na tlima i prave hâlkı ili krug oko predavača. Prema tome, da li je osnivač bio manje ili više imućan, i medrese su pravljene u dva ili četiri trakta, od drvenog materijala ili kamena tesanca, s običnim dvostrešnim krovom ili pak s impozantnim kupolama i kupolicama.

Prvu medresu toga samostalnog tipa kod Osmanlija osnovao je god. 1360 sultan Orhan, a njega poslije slijede u tome i ostali sultani, njihovi dostojanstvenici i drugi imućniji ljudi. U 15. i 16. stoljeću izgrađene su u Carigradu medrese sultana Fatiha i one sultana Sulejmana, zvane *Medârisi-semân* (osam medresa kao osam viših i nižih odjeljenja), i te se i danas smatraju najznamenitijim i u građevnom smislu najimpozantnijim na čitavu prostoru bivše turske carevine.

Taj turski tip medrese prešao je i u naše strane. Prva medresa na prostoru Jugoslavije nastala je u Skoplju na Vardaru. Osnovao ju je krajški vojvoda i sultanov namjesnik u Skoplju Gazi Ishakbeg god. 1445 i svojom zakladnicom od te godine odredio beriva predavaču (muderisu) i stipendije učenicima od prihoda velikog broja nekretnina, što ih je u tu i u druge svrhe uva-kufio. Kada je pak i gdje nastala prva medresa u Bosni, ne može se još utvrditi. Prva poznata je ona, što ju je sagradio bosanski namjesnik Ferizbeg između 1505 i 1512 u Sarajevu. Ne zna se, od kakve je građe bila, jer je potpuno propala u požaru god. 1697. Bila je povisoko ubrdu, i na nju i danas sjeća naziv tamošnje će-

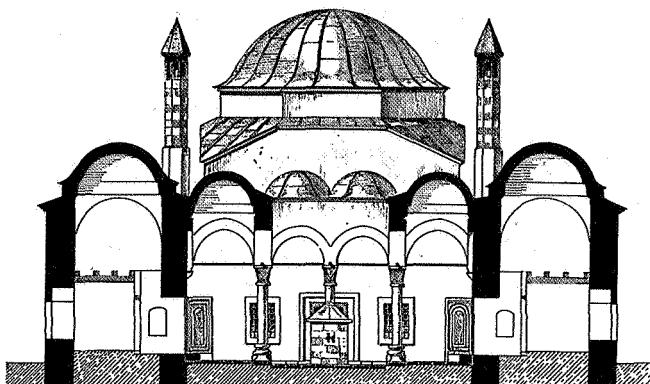

Gazi Husrevbegova (Kuršumlija) medresa u Sarajevu — tlocrt (Ed. Štix)

tvrti *Medrese*. Vremenski je, međutim, moguće, da je još i prije sagrađena koja u istočnoj Bosni. Ona je mogla nastati svakako samo u Foči, koja je već polovinom šesnaestog stoljeća slovila kao izgrađen i vrlo napredan grad.

Drugu poznatu i danas uopće najstariju medresu u Bosni i Hercegovini sagradio je god. 1537 ondašnji bosanski namjesnik Gazi Husrevbeg, također u Sarajevu. Kasnije objekti te vrste niču i po mnogim ostalim većim i manjim mjestima tih dviju pokrajina, i tokom turske vladavine sagrađeno ih je, koliko se zna, u četrdeset i sedam mjesta nešto više od sedamdeset. Takvu školu imala su čak i mala mjesta Počitelj, Blagaj na Buni, Jeleč kod Foče, Rača i mnoga druga, i u svim tim mjestima bijahu čak i kakve-takve zaklade za plaćanje predavača i potpomaganje učenika.

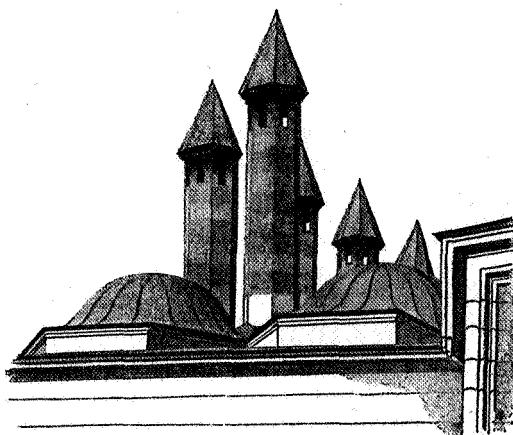
Većina tih medresa bila je, međutim, od slabog materijala, od čerpića i drveta, i trag im se u požarima i drugim nepogodama davno zarmeo, ali ih je svakako bilo i od kamenja i majstorski građenih. Do danas su se očuvale iz starijeg doba tek dvije kao odlični predstavnici te vrste spomenika na ovome tlu. Jedna je Gazi Husrevbegova u Sarajevu, a druga Šišman Ibrahim-pašina u Počitelju na Neretvi. Gazi Husrevbegova medresa, koja u početku nosaće ime Seldžukija po osnivačevoj majci Seldžuki, a kasnije Kuršumlija po olovu (kuršum = olovo), kojim je prekrivena, građena je od kamenja tesanca i u četiri trakta. U tri je dvanaest posve jednakih i kvadratičnih sobica, presvedenih kupolicama, a u četvrtom, u dnu zgrade i sučelice ulazu je prostrana d e r s h a n a, također presvedena kupolom. Vrlo intimni atrij, kroz koji se vidi tek komadić neba, resi šadrvan na samoj sredini malog prostora, i kolonada kamenih stupova, koji nose daljnje i nešto manje kupolice trijema, što teče oko atrija na svečetiri strane. »Razmotrimo li na planu arhitektonski raspored te medrese, opažamo, da je tu problem mjesnog rasporeda upravo klasično riješen i stvorena arhitektonska cjelina, koja, premda dimenzije zgrade nisu nimalo impozantne, u svakoga proizvada dojam monumentalnosti. Tu ne djeluje na promatrača ni masa, ni tehnička tegoba, nego ona dugotrajna, uzorna umjetnička tradicija, koja odlikuje orijentalnu građevnu umjetnost, koja, uza svu

Gazi Husrevbegova medresa — poprečni presjek (Ed. Stix)

starost i dugovječnost ostaje uvijek mleta, uvi-jek svježa» (Truhelka). Poseban akcent daju toj građevini visoki, stalaktitima urešeni portal i niz šiljastih i vrlo precizno izvedenih kamenih dimnjaka, što se viju iznad portala i kupolica.

Lijepo je umjetničke vrijednosti i počiteljska medresa, samo je ova građena u dva trakta (kutni oblik) i danas je s običnim, jednostrešnim krovom nad trijemom, ali su i tu sve sobice presvedene kupo-lom. Ima pet soba za stanovanje učenika i dershanu. Sagrađena je oko god. 1665, jer je na godinu prije tuda prošao Evlija Čelebija i donio u Počitelj osnivačevoj majci pismo i vijest, da joj sin Ibrahim, koji je u ono doba bio čehaja (tajnik) velikog vezira Fadil Ahmed-paše Ćuprilića, šalje majstore, koji će tu graditi medresu, kupatišto i han.

Odžaci (dimnjaci) na Gazi Husrevbegovoj medresi (Ed. Stix)

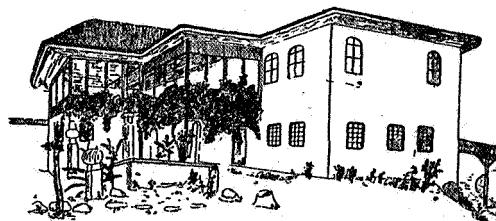
Izvori i literatura: Vakufname br. 1, 11, 123, 132, 166, 237, 366, 696, 700, 717, 749 — Sidžili I 21, 27—30, 32, 37; II 102, 104, 153, 165, 169, 182, 299, 355, 466; VIII 8; IX 77; X 148; XII 4; XV 13; XVII 61, 69, 94; XL 1; XLVI 139; XLVII 95; LXII 126; LXXIX 16, 26, 355, 357—358; LXXXII 247—8; LXXXV 36, 98 — Manuscripta turcica II 35, 206 — Muvekit sub god. 1179, 1188, 1274 — Kronika M. E. Kadića I 196, 281, 298; II 62, 68, 69; V 119—121; VI 23/II; XI 174; XXIII 352; XXIV 39, 45, 47, 134, 136; XXVI 73—4, 116, 122, 185—210 — M. E. Dizdar, Nastavni zavodi kod starih Arapa, Tridesetgodišnji izvještaj Šeriatske sudačke škole u Sarajevu, Sarajevo 1917, str. 2—27 — Kemura, GZM XX/1908, str. 483—5; XXII/1910, str. 109—122 — Evlija Čelebija V i VI — Kronika Mula Mustafa Bašeskije, GZM XXX 1918 — Truhelka, Gazi Husrevbeg, 169—175, 220—229 — M. E. Dizdar, Gazi Husrevbegova medresa, Spomenica G. H. 400-god., str. 46—57 — M. Bajlon, Arhitektonске osobine Gazi Husrevbegovih građevina, ibidem 28—30 — H. M. Handžić, Povodom četirista godišnjice Gazi Husrevbegove medrese u Sarajevu, kalendar Narodna Uzdanica 1937, str. 29—48 — Novi Behar VII/1933—34, str. 36—41 — Glasnik IVZ I/1933, br. 2, str. 42—48, br. 3, str. 30—47 — Glasnik IVZ VII/1939, str. 44—45 — E. Stix, Das Bauwesen in Bosnien u. Herzegovina — S. M. Traljić, Medresa Hadži Ismaila Misrije, El-Hidaje II/1937—38, str. 136—137 — M. Hadžimulić, str. 274 — H. Buljina, Iz poviesti banjalučkih medresa, Gl. IVZ XII/1944, str. 100—165 — Naše starine I/1953, str. 99 — Kreševljaković, Počitelj na Neretvi, kal. Narodna Uzdanica 1934, str. 38 — V. Skarić, Sarajevo i njegova okolina, Sarajevo 1937, str. 72, 121, 144, 146—147 — A. Bejtić, Elči Hadži Ibrahim-pašin yakuf u Travniku, El-Hidaje V/1941—42, str. 232—240, 283—288,

TEKIJE

Islamski misticizam, koji je mnogu misao crio iz novoplatonizma i budizma, pružio je svoje žile po svima krajevima s muslimanskim življem i ostavio duboke tragove ne samo u književnosti, nego i u privatnom životu muslimana. Plodno tlo nalazio je osobito među zanatlijskim građanstvom, a neki esnafi priznavahu pojedine istaknutije mistike čak i za svoje pokrovitelje. Pristaše toga religiozno-filosofskog pravca, derviši, koji se dijele u više redova, obavljali su u početku svoje obrede u sporednim dijelovima džamije, koji su se zvali arapskim imenom zavije ili ribāt. Kasnije se za te potrebe uspostavljaju posebne ustanove i nose naziv tekije.

Odmah iza dolaska Turaka pojedini derviški redovi raširili su se i u našim stranama, i za turskog doba nije bilo u Bosni i Hercegovini većega mjesta bez bar jedne tekije. Često su to obične stambene kuće, tačnije rečeno, privatni stan kojega derviškog starještine ili šeha, ali ih ima i posebnih oblika i iz kamenog materijala. U takvim zasebnim tekijama bitna je semahana. To je oveća i čilimima prekrivena prostorija, u kojoj derviši obavljaju posebne obrede, a često i takve, s kojim ortodoksnii islam nema nikakve veze. U toj prostoriji je u zidu i mihrab za zajedničko bogoslužje. U zgradi se gotovo redovito nalazi i stan za šeha ili običnog čuvara tekije. U većim pak tekijama bila je usto i posebna prostorija mušafirhana gdje su nalazili besplatno konačište strani šehovi, obični derviši i drugi putnici. Sve te prostorije nižu se negdje samo u prizemlju, a negdje i u dvije etaže. Derviši borave u tekiji tek u određene dane tjedna i godine, pa, prema tome, tekija nije nipošto istovjetna s kršćanskim manastirom; islam, naime, ne poznaje isposničkog niti kaluderskog života.

Pru tekiju u Bosni i Hercegovini podigao je, koliko se zna, god. 1462 posljednji vojvoda t. zv. Zapadnih strana (1440—1463) i drugi bosanski sandžakbeg (1464—1470) Gazi Isabeg u Sarajevu na današnjoj Bembashi. Prvotna zgrada, dakako, nije se sačuvala. Bila je od crpića i drvenog materijala (gornja etaža), pa je više puta gorjela i obnavljana. Današnja zgrada, koja se, držim, ne razlikuje mnogo oblikom, a još manje veličinom od one prve, potječe iz prošloga stoljeća. U tom istom mjestu kasnije su izgrađene i mnoge druge tekije, tako da već Evlija Čelebija, koji je tuda prošao polovinom 17. stoljeća, ističe u Sarajevu četrdeset i sedam mjeseta, gdje se derviši sastaju. No, od svih je u građevnom smislu uz Gazi Isabegovu na Bembashi najvređnija Hadži Sinanova, što se uzdiže na slikovitu brežuljku uvrh Sagrdžija. Građena je gotovo sva od kamenja, u dvije etaže i u dva trakta ili »kraja« (kutni oblik), koji opasuju malo i intimno središnje dvorište, pokaldrmljeno kamenom oblutkom i zasađeno unaokolo bujnom niskom vegetacijom. Osobito joj impozantno djeluje pročelje, izvedeno od neožbukana kamena tesanca. Osnovao ju je na ime oca Hadži Sinana god. 1640 vezir Silahdar Mustafa-paša, koji je do godinu izatoga pogubljen u Temišvaru. Hadži Sinan je umro 1639 i pokopan u turbetu kraj te tekije. Valja još napomenuti, da je ta tekija vremenski posljednji vrijedniji spomenik osmanlijske arhitekture u Sarajevu.

Gazi Isabegova (Mevlevijska) tekija na Bembaši u Sarajevu (današnji oblik). U dvorištu grobovi šehova tekije

Od ostalih tekija u našim stranama poznata je bila ona na Oglavku u fojničkom kotaru (osnovana početkom prošlog stoljeća), a kao građevina vrijedne su spomena još ona na Tekiji u Foči i na vrela Bune u Blagaju. Svetri su i danas uzgor.⁶

Izvori i literatura: Vakufname 120, 184. — Sidžili II 203, 423; VIII 4, 8; IX 119, 120; XVIII 167; XXI 99, 118, 152, 153, 155; XXIX 173; XXX 26; XXXVI 187; XXXIX 169, 170; XLIV 32; LVI 66, 80; LXIII 5; LXVIII 85; LXXI 175; LXXXV 18, 39, 41; LXXVIII 167; LXX 40 — Manuscripta turcica II 953, 1141, 1198 — Kronika Kadića VI 32 (II), 100; VIII 26 (II); X 101; XI 70; XV 20, 320 (II); XIX 22, 29, 34; XXII 69, 89, 112; XXIII 158, 366; XXIV 353; XXV 179, 341; XXVI 76, 194, 251; XXVII 343 — Šabanović, 9—28 — Kemura, GZM XXII/1910, str. 54—58; 589—618; XXIII/1911, str. 183—187 — Evlija Čelebija V i VI — Š. Sikirić, Derviskolostorok és szent sirok Bosznában, Budapest 1918 — Isti, Sarajevske tekije, Narodna starina (Zagreb) sv. 14, knj. VI, br. 1 (1 XII 1927), str. 77—79 — Isti, Tekija na Oglavku, kal. Gajret 1941, str. 42—51 — M. Kalabić, Hadži Šinanova tekija, GZM II/1890 — A. Beđić, Elči Hadži Ibrahim-pašin vakuf u Travniku, El-Hidaje V/1941—42, str. 229—230 — Isti, Skender-pašina tekija, Novi Behar XVI/1944, str. 24—26 — M. Hadžimulić, str. 275 — Dž. Ćelić, Musafirhana blagajske tekije, Naše starine I/1953.

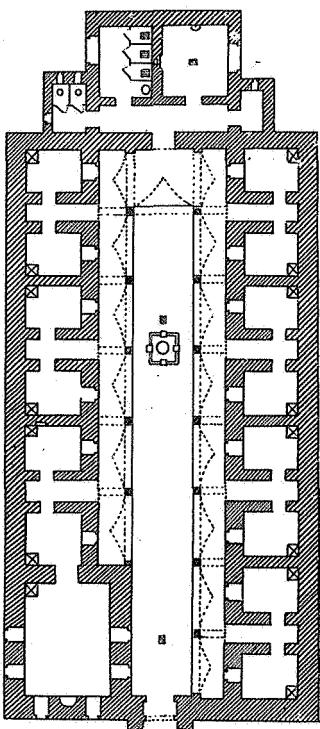
HANIKAH

To je ustanova slična tekiji, ali se od nje razlikuje u tome, što je hanikah ne samo mjesto za religiozno-mistične obrede, nego ujedno i škola za izučavanje teorije misticizma. Po tome se često zvaše i hanikah medresa. Koliko se dosad zna, u našim krajevima bila su svega dva hanikaha, oba u Sarajevu. Jedan je osnovao nešto prije god. 1531 Gazi Husrevbeg uz svoju džamiju i medresu, a drugi negdje polovinom sedamnaestog stoljeća Šejh Ibrahim - efendija Bistrigija.

Gazi Husrevbegov hanikah više je puta stradao u požaru i obnavljan. Bio je uzgor sve do god. 1931, a tada bi uslijed nerazumijevanja ondašnje sredine najvećim dijelom porušen, da ustupi mjesto novoj medresanskoj zgradi, današnjoj nakaradnoj dvokatnici, koja silno remeti skladnost horizontalno razvijene arhitekture toga kraja.⁷ A po svom konstruktivnom i tlocrtnom rješenju bio je to osobito zanimljiv objekt i odličan predstavnik orientalnih spomenika te vrste u našim

⁶ Vakufski sabor za Bosnu i Hercegovinu donio je 12 III 1952 zaključak o prestanku rada tekija na području Bosne i Hercegovine, a na temelju toga zaključka donio je u tome smislu i Ulema Medžilis odluku, koja je izašla u Glasniku Vrhovnog isl. starještva god. III br. 5—7 za maj—juli 1952, str. 199.

⁷ Danas je u njoj Filozofski fakultet,

Gazi Husrevbegov hanikah u Sarajevu
— tlocrt (Truhelka)

bila, da je valjalo na istoj strani smještavati i vrata. Takih hodnika ima s desne strane četiri, a s lijeve bilo je njih tri. Soba je bilo prвobitno četrnaest, dočim je u jugozapadnom čošku bila simahana, koja je zapremala prostor triju soba i trijema pred njima, te je služila za obavljanje zikra. Tako je prвobitno bilo u hanikaha, prema ustanovama vafkije, svega petnaest prostorija.

»U dno peristila hanikaha smještene su nuzgredne prostorije: u sredini kuhiњa, desno komora, a lijevo kupaonica i nуžnici.«

Drugi, Bistrigijin hanikah, bio je u Bistriku, uz samu Gazi Mehmedbegovu džamiju. Okolna mahala i danas nosi po njemu ime Bistrok-Medrese. Arhitektura prвobitne zgrade nije nam poznata. Danas je to obična zgrada prizemnica od čepića i drvene građe i s dvije prostorije, u kojima se u posljednje vrijeme obavljuju samo derviški obredi. Prvi šeh i predavač u tome hanikahu bio je sam osnivač Ibrahim-efendija. Umro je god. 1659 i pokopan kraj Careve džamije u Sarajevu.

Izvori i literatura: Manuscripta turcica I 1509 — Man. turcica II 985 — Kronika M. E. Kadića V 109; XIX 330; XXIV 40; XXV 128, 154, 383; XXVIII 379 — Truhelka, Gazi Husrevbeg, 176—180, 209, 216 — Kemura, GZM XX 481—2; XXII 249—50 — Kreševljković, Hanikah, Spomenica Gazi Husrevbegove četiristogodišnjice, str. 57—59.

stranama. Upravo stoga prenosim ovdje gotovo u cijelosti opis toga hanikaha, što ga je napisao dr. Ćiro Truhelka god. 1912., dok je spomenik bio još relativno dobro očuvan:

»Vrata, prem danas fali gornji dio dovratnika, bila su slično udešena, a gore stalaktitima (koji danas fale) uriješena, kao i u medrese, a toliko zanimljivije od onoga u Kuršumliji, što je dugoljastijega oblika. To predvorje bilo je sa tri strane opasano kolonadama od vitkih stupova, koje ograju prilično uzahan trijem, a svod toga trijema je utoliko zanimljiv, što je jedna polovina krstolik, druga bačvasto presvođena, te time predstavlja neki mješoviti tip svodovlja, koji mi inače na drugim građevinama nije poznat. Posred ovih arkada bijaše otvoreni impluvium, kroz koji se vidi vedro nebo, a sred impluvija bijaš sebilj (šadrvan), bez koga u Orijentu ne možemo zamisliti monumentalne građevine.

»Oko ovog atrija (dvora) redaju se sobe derviša, kojima je ovaj hanikah bio namijenjen, ali i njihov raspored je utoliko zanimljiv, što im vrata ne idu direktno na trijem, nego u ovaj ide između dvije i dvije sobe smjerom trijema okomito poredan uski hodnik, a u njemu se desno i lijevo nalaze vrata, koja vode u obje sobe, što ih hodnik dijeli. Ovaj raspored ima to dobro svojstvo, da je prema trijemu ostalo prostranje pročelje za prozor, i tako je svaka soba vidnija, negoli bi

SAHAT-KULE I MUVEKITHANE

Sve do god. 1878 vrijeme se u Bosni općenito računalo po starom orijentalnom običaju od zalaska sunca i brojilo dva puta po 12 sati. *Akšam* (zalaz sunca) bio je uvijek tačno u 12 sati. No, kako je astronomski zalaz sunca u razno godišnje doba varirao, bilo je potrebno mjeriti visinu sunca i prema njemu uđešavati, pravje rečeno, pomicati sat. To mjerjenje vršilo se u starije doba jednostavnom *tahtom*, ili, potpunije, *rub-tahtom* od drveta, t. j. astrolabom u obliku kvadranta, a u novije doba modernim sekstantom na zrcala. Taj posao obavljao je u pojedinim mjestima koji imam ili nastavnik medrese (muderis), a u Sarajevu je to vršio poseban službenik, zvan *muvekkit*.

Džepni satovi bijahu kod nas u prvim stoljećima turske vladavine dosta rijetki, jer su bili vrlo skupi, a potrebe za tačnim vremenom dosta velike. Upravo zbog toga od druge polovine šesnaestog stoljeća naovamo grade u našim stranama pojedini imućnici po većim naseljima visoke tornjeve ili *sahat-kule* s uređajem za otkucavanje, a negdje i pokazivanje vremena po à la turca satu. Takvi objekti podizali su se obično u blizini koje džamije, u gradskoj tvrđavi ili na kojem drugom uzdignutom mjestu. U suštini su to zapravo kopije romaničkih crkvenih zvonika Srednje Europe, odakle su ih Turci i preuzeli. Prva sahat-kula na prostoru bivše turske carevine nastala je na našem terenu, u Skoplju na Vardaru. Sagradena je između 1566 i 1572, a sat za nju donešen je iz zauzetog Sigeta. Taj podatak sačuvao nam je jedan Francuz, koji je prošao kroz Skoplje 1572 i u svojim putopisnim bilješkama zapisao, kako su Turci doveli i majstora iz Sigeta, koji vodi brigu o tom javnom satu i prima za to veliku plaću. Taj putopisac posebno ističe, kako Turci vole i cijene satove, i da je to *jedini javni sat* u cijeloj Turskoj. Na prostoru pak Bosne i Hercegovine prva poznata sahat-kula nastala je u Banjoj Luci uskoro iza te skopaljske, između god. 1579 i 1587. Sagradio ju je ondašnji bosanski namjesnik Ferhad-paša Sokolović uz svoju džamiju Ferhadiju. To se razabire iz njegove zakladnice iz te posljednje godine. Tu se, doduše, sahat-kula izričito ne spominje, ali se određuje plaća službeniku, koji će voditi brigu o javnom satu, a posve je jasno, da je taj sat mogao onda stajati samo na sahat-kuli. Držim, da je to bila i uopće prva sahat-kula, koja je proradila na tlu Bosne i Hercegovine. Ona je u danas uzgor, ali u svom gornjem djelu znatno preinačena i ne služi više svojoj svrsi.

Kasnije se sahat-kule redaju i po drugim krajevima, i do kraja turske vladavine sagrađena je dvadeset i jedna u devetnaest mesta, i to po dvije u Sarajevu i Travniku, a po jedna u Foći, Mostaru, Stocu, Trebinju, Počitelju, Nevesinju, Livnu, Ostrožcu kod Bihaća, Gradačcu, Gračanici, Gornjem i Donjem Vakufu, Pruscu, Banjoj Luci, Tešnju, Maglaju i Jajcu. Sahat-kula u tom posljednjem mjestu zapravo i nije objekt te vrste, nego obična tvrđavska kapi-kula, u koju su smjestili sat sa zvonom. Od tih sahat-kula danas više nema jedne u Sarajevu i one u Stocu, ali ni one, koje su uzgor, nisu sve čitave.

Sve te sahat-kule na bosansko-hercegovačkom tlu, osim jednog jedinog izuzetka,⁸ građene su od tesane sedre ili pak od pritesana kamena vapnenca, sve gotovo po istome kalupu i s manje ili više umjetničkih pretenzija. One od sedre su

⁸ Tu iznimku činila je drvena sahat-kula na Vratniku u Sarajevu. Sagradena je god. 1874. Nije bila duga vijeka. Porušena je do nekoliko godina, jer konstrukcija nije bila dobro učvršćena, pa su se mahaljani bojali, da je vjetar ne obori, i da se time šteta ne nađe.

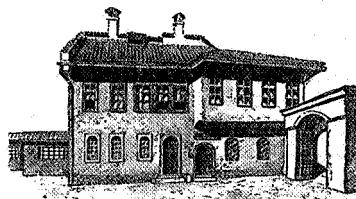
svakako mnogo dopadljivije, jer je sam građevni materijal omogućavao bolju, precizniju izradu. Kod onih pak od vapnenca tesani kamen stavlja se čisto iz konstruktivnih razloga samo na uglove; u ostalim dijelovima ugrađivao se i običan kamen lomljenik, pa su se takve sahat-kule redovito žbukale i krečile.

Veličina tih spomenika prilično je različita. Stranica kvadratične osnovice kreće se od 2 m do 5,5 m. Visine pak još su različitije. Najmanja, ona u Donjem Vakufu, iznosi oko 10 m, a najviša, Gazi Husrevbegova u Sarajevu, 28 m.

Izrazitije oblikovne varijacije kod tih objekata opečaju se tek u gornjem dijelu, gdje su smješteni sat i zvono. Da se glas zvona može nesmetano širiti prema vani, kod jednih su u svečetiri zida ostavljeni otvori u obliku prozora svedenih na luk, a kod drugih je to opet omogućeno time, što se šatorasti krov razdijelio u horizontalnom smislu u dva dijela, međusobno nešto rastavljena, i u taj otvor onda smjestilo zvono (Prusac, Donji Vakuf, Maglaj). Vrlo zanimljivo rješenje. Kod tih prvih upadljive su osjetne razlike i u obliku samih otvora. Jedne imaju čisti orientalni luk u obliku magaračeg hrbta, što upućuje na rad istočnih majstora, a druge, kakva je, na pr., stolačka, koja je porušena prije tridesetak godina, i ona trebinjska, što ju je osnovno nešto prije 1729 Osman-paša Resulbegović, imaju gotovo polukružan luk — očevidan rad i oblikovanje majstora dalmatinske obale.

Od svih tih sahat-kula svakako je najizrađenija i najimpozantnija Gazi Husrevbegova u Sarajevu, koja i danas služi svojoj svrsi te pokazuje i otkucava vrijeme po starom računanju kao i prije stotinu i više godina. Podataka nema, kad je nastala, samo je postojala već u drugoj polovini sedamnaestog vijeka. Nekoliko je puta restaurirana. Nešto prije god. 1834 potrošeno je za njezin popravak trideset tovara tesane sedre. Posljednji veći popravak bio je god. 1875. Tada joj je gornji dio nadozidan (današnji oblik), a taj posao obavili su isti majstori, koji su u isto vrijeme gradili i mjesnu novu pravoslavnu crkvu.

Rekao sam, da je u Sarajevu vrijeme mjerio poseban službenik *muvekkit*. Mjerenje je obavljao u posebnoj zgradi *muvekithani*. Dvije su takve ustanove bile u Sarajevu, jedna pri ulazu u Carevu džamiju, a druga u sjeverozapadnom uglu harema Begove džamije. U građevnom smislu ne čine neki poseban tip, ali ih ipak valja spomenuti, jer su to jedini primjeri te ustanove u Bosni i Hercegovini. Muvekithanu kraj Careve džamije osnovao je god. 1854 o svome trošku Fadil-paša Šerifović, a do godinu izatoga uvakufio je bosanski valija Mehmed Hurišid-paša jednu kuću u blizini s odredbom, da trećinu stanarine uživa na ime plaće muvekit te muvekithane. Bila je to zgrada na kat u stilu ondašnje stambene kuće i s čoškom isturenim prema dvorištu, ispočetka slobodno situirana u desnom uglu džamijskog dvorišta, a kasnije (1872) joj prizidaše i drugo krilo (lijevo) za imama i hatiba Careve džamije. Muvekithanu pak u haremu Begove džamije podigao je Husrevbegov vakuf god. 1859. Prizemna je to zgrada vrlo čednih dimenzija i s jednom jedinom prostorijom. Postoji i danas, i u njoj sjedi službenik, koji upravlja satom na susjednoj sahat-kuli. Prvi muvekit u toj muvekithani bio je Salih-efendija Hadžihusejnović, po samoj toj službi bolje poznat pod imenom *Muvekit*, koji je iza sebe ostavio jedno astronomsko djelo i poznatu Povijest Bosne u rukopisu. Vršio je tu službu ravnih trideset godina. Umro je 12 III 1888 i pokopan u groblju na Vinogradu,

Muvekithana (desni, istureni dio) kraj
Careye džamije u Sarajevu
(ne postoji više)

Izvori i literatura: Vakufname br. 1, 209, 251 — Sidžili LXIII 28, 59; LXXV 36 — Kronika M. E. Kadića XVIII 339; XIX 109; XX 29; XXVI 185—210 — Kemura, GZM XX/1908, str. 480 — Truhelka, Gazi Husrevbeg, 168—169, 183 — Kreševljaković, Spomenica G. H. 400-godišnjice, str. 63—64 — S. M. Trajić, Sarajevski grad Vratnik, Sarajevo 1937, str. 38 — Hadžimulić, N. Behar X/1936—37, str. 275 — Naše starine I/1953, str. 103. — M. Dinić, Tri francuska putopisa XVI veka o našim zemljama, Godišnjica N. Čupića XLIX, str. 102.

ČESME I SADRVANI

Čista voda bila je potrebna za piće i druge kućne potrebe, ali u svim muslimanskim naseljima još za propisano kupanje i svakodnevno obredno umivanje. Upravo zbog tih potreba nije se dalo ni zamisliti imalo veće naselje bez čiste tekućice vode, i još u 15 i 16 stoljeću bì izgrađena u Bosni, Hercegovini i ostalim zemljama Balkanskog poluotoka sva sila vodovoda i česama. Građeni su po gradovima, selima pa i putevima između gradova i sela. Prvi vodovod u Bosni, koliko se zasad dokumentarno zna, sagradio je Gazi Isabeg u Sarajevu nešto prije god. 1462, a izatoga se, u 16 stoljeću i kasnije, takvi objekti grade i po svim ostalim mjestima Bosne i Hercegovine. Zadnjih godina turske uprave u ovim stranama sámo je, primjerice, Sarajevo imalo 68 samostalnih vodovoda u ukupnoj dužini do 55 km. Voda je tekla isprva osobitim glinenim, a kasnije i drvenim cijevima, t. zv. čunkovima. Među vodovodima te prve vrste bješe ih vrlo lijepe i dobre tehničke izrade. Kao primjer spominjem samo onaj u Praći, iz 16 stoljeća, koji je opskrbljavao mjesno kupatilo i bar jednu česmu. Tu glinene cijevi nisu polagane izravno u zemlju, kao kod većine ostalih starih vodovoda, nego u manji četvrtast prokop, koji je na cijeloj dužini bio izgrađen od samih kamениh ploča. Djelomično se do danas očuvao.

Duž takvih vodovoda građen je jedan ili više izljevnih objekata, već prema jačini vodovoda. A među tim objektima svakako bijahu najbrojnije česme. One su se podizale obično uz džamije i gotovo u svim mahalama. Jedne su bile u zidu kojeg drugog, većeg objekta; a druge opet posve samostalno situirane. Te druge bijahu monumenti naročite vrste: kameni kubus s krovom na jednu, dvije ili četiri vode i veliko kameno korito u podnožju toga kubusa, iz kojeg teče voda na jedno ili više izljevnih mjesta ili lula. Korita su uviјek klesana iz cijelca kamena. Čini se, da ih je dobar broj nastao od srednjovjekovnih stećaka, koji se, nažalost, sve do naših dana upotrebljavaju tu i tamo i kao običan građevni materijal za kuće i druge objekte. Korito, na pr., u Cemaluši mahali u Praći i nekoliko drugih u Sarajevu i okolini posve jasno kazuju, da su klesani od stećaka. Na nekim se čak zadržala i stara ornamentika.

No, u starije doba te česme, očito, nisu imale samo svrhu, da opskrbljuju ljudе vodom, i što i da kao arhitektonski monumenti djeluju u svojoj okolini. Oblikovanju tih objekata graditelji su pridavali veliku pažnju, i mnogi od tih spomenika i dandanas predstavljaju prava majstorska djela. A to dokazuju vrlo izbalansirne proporcije, pomna klesarska i zidarska obrada i oni vanredno klesani višičasti orientalni lukovi, koji rese i naglašuju pročelje i izljev mnogih česama, kao da je graditelju takvih česama, očito, lebdjela pred očima misao, da te minijaturne monumente dovede u što veći sklad s niskim mahalskim krovovima i djevojkama, koje su u ibricima i dugumima nosile vodu s tih česama. U starome Sarajevu, Travniku, Banjoj Luci, Foči i nekim drugim mjestima sve do danas se očuvalo više takvih spomenika, a mnogi od njih jednako služe svojoj svrsi.

Pojedinci su gradili česme kao svoje zadužbine ne samo po naseljima, nego i po usamljenim planinskim putevima. Samo su tako mogle nastati one drvene česme gotovo pri vrhu planine Gnjile na starom putu između Rogatice i Goražda, koje još u prvoj polovini sedamnaestog stoljeća posebno ističe jedan strani putopisac, i koje i danas postoje, zatim čuvene *Careve vode* na Romaniji, koje se pripisuju sultanu Mehmedu Fatihu, osvajaču Bosne, i čiji nam ostaci (neobično lijepo klesani kvaderi, korito i žlebovi, sve od kamena, čini se, opet od stećaka) kazuju, da je to nekad bio vrlo lijep građevni spomenik, pa česme na vrelu *Rotim* u selu Rotimlji kod Stoca i mnoge druge.

Da se žedni prolaznik može vode naptiti, postojahu po gradovima i česme posebna tipa, t. zv. *sebilji*, u kojim je bio poseban službenik, koji je punio kove i besplatno pojio prolaznike. Čini se, da ih je bilo u više naših mesta, ali ih je u Sarajevu sigurno bilo nekoliko. Posljednji je bio u Sarajevu, a sagradio ga je god. 1755 ondašnji bosanski namjesnik Mehmed-paša Kukavica i ostavio imetak za uzdržavanje toga objekta i plaćanje čovjeka, koji će služiti ljudi u njemu. Stajao je na Baščaršiji. Kako se vidi iz jednog očuvanog foto-snimka, bješe to mala i masivna građevina kvadratična oblika s jednom prostorijom, u kojoj je sjedio poseban službenik i punio kove. Ta lijepa građevina imala je otvore i slobodan pristup sa svečetiri strane, a završavala se blagim vijencem i malom kupolom. God. 1891 spomenik bi porušen i na istom mjestu sagrađen novi sebilj, a god. 1913 prenesen je na današnje mjesto. S tim spomenikom nestalo je kod nas starih sebilja.

Istoj svrsi, kojoj i česme, služe, općenito uvezvi, i šadrvani, samo što se oni grade u javnim kupatilima i dvorištima džamija, medresa, tekija, karavan-saraja i nekih drugih većih i impozantnijih objekata. Prvenstvena im je, međutim, zadaća, da daju vodu većem broju osoba u isto vrijeme za obredno umivanje. I oni, usto, imaju svrhu, da djeluju plastično i dekorativno u svojoj okolini, koja je posve različita od mahale. Iz tih razloga šadrvan se po svojoj konstrukciji i arhitekturi bitno razlikuje od česama. Osnovni elemenat tu je kameni bazen s više unaokolo poredanih izljeva ili česama. Pred svakom je česmom omanji i nešto uzdignut kameni kvader, na kojem стоји onaj, koji uzima abdest. Okolo je niska i lagana drvena balustrada, isprekidana s više prilaza k bazenu, a s unutrašnje strane te ograde poredane su drvene klupe za odmor. Iz same pak sredine bazena uzdiže se manji ili veći kameni stup, kroz koji odozdo prema gore teče voda. Taj stup nosi jednu, dvije ili tri vanredno oblikovane kamene čaške, koje, redajući se prema gore, bivaju sve manje i pliće. Voda izlazi do na vrh stupa i odatle se onda preljeva iz jedne čaške u drugu, dočaravajući mlazovima i šumovima romantičnu

sliku.⁹ Sva je ta naprava zaogrnutu laganom željeznom mrežom u vidu lukovice ili kruškaste kupolice, a cio opet prostor nadisuje krov na šest ili osam poligonalno postavljenih laganih drvenih stupova. Taj krov je kod boljih šadrvana u obliku kupole, prekrivene olovom, ili je obični strmi šatorasti krov od kamenih ploča na šest ili osam voda, kakav se vidi osobito u Hercegovini.

Šadrvanu je domovina, kako i samo ime kazuje, Perzija. Od Perzijanaca poprimili su ga Arapi i Turci, i prvi ga rasirili po Arabiji, Siriji, Egiptu i Španjolskoj, a drugi po Maloj Aziji i Balkanskom poluotoku. U našim stranama bješe ih nekada gotovo po svim mjestima, ali ih je tokom vremena većina propala. Do danas su se održala dva u Mostaru, u dvorištu Karadžozbegove i Koski Mehmed-pašine džamije, i po jedan pred glavnom džamijom u Sarajevu, Čajniču, Jajcu i Banjoj Luci. Najviše ih je, svakako, bilo u Sarajevu, glavnom gradu, a tu je nastao i najljepši spomenik te vrste u ovim stranama. To je šadrvan u dvorištu Begove džamije. Današnji oblik potječe iz god. 1892., i kažu, da je vjerna kopija šadrvana Ulu-džamije u Brusi, ali je na tom istom mjestu stajao šadrvan još od god. 1530., a podigao ga je sam Gazi Husrevbeg. Prije ovog današnjeg šadrvana bješe tu šadrvan u biti iste konceptcije, samo nešto drugačijih detalja, kako nam to kazuje i jedna očuvana fotografija, a napravljen je god. 1707. Bazen u tom starom šadrvanu bio je od bosanske miljevine i čistog kružnog oblika, visok 1,5 m, a 4 m u promjeru.

Izvori i literatura: Vakufname br. 1, 145, 194, 399, 646, 717 — Sidžil LXXVI 249 — Kronika M. E. Kadića II 70 — Kemura, GZM XX—XXIII — Naše starine I/1953, str. 91—116 — Ph. Ballif, Wasserbauten in Bosnien und der Hercegovina, I u. II Theil, Wien 1899 — Kreševljaković, Vodovodi i gradnje na vodi u starom Sarajevu, Sarajevo 1939, i brojni drugi izvori, navedeni u tom posljednjem djelu.

HAMAMI^{*}

Muslimanska vjera zahtjeva od svojih sljedbenika, osim peterokratnog umivanja, i pranje tijela bar jednom tjedno. A za te potrebe grade se još od početka islama po svim muslimanskim domovima kućne banjice, a poslije i po gotovo svim naseljima javna kupatila ili *hamámi*. Taj običaj došao je zajedno s osmanlijskom vlašću i u naše strane i našao tu vrlo široku primjenu. Osim kućnih *banjica* ili *hamamđika*, gotovo sva naselja Bosne i Hercegovine imaju i bar po jedno javno kupatilo. Odatle proizlazi, da Istok i dijelovi naše zemlje bježu nekada u sanitarnom smislu na daleko većem stupnju, negoli zemlje zapadne Evrope toga doba. Izuzimajući drevne Helene i Rimljane, kod kojih je smisao za higijenu tijela bio vrlo razvijen, osobito kod prvih, ljudi su se u velikom dijelu Evrope počeli redovno kupati tek prije stotinjak godina. Najveći crkveni i svjetovni dostojanstvenici nisu se uopće kupali, i to su smatrali svojom osobitom vrlinom. I dok takvu sliku imamo na Zapadu još početkom prošloga stoljeća, Sarajevo još u šesnaestom vijeku ima, osim brojnih kućnih banjica, sedam javnih kupatila. U tome istom stoljeću imaju u Bosni javno kupatilo i mala Prača, Kladanj, Blagaj

* Odatle je upravo u perzijskome i nastao naziv šadrvan (»veselotok«).

na Buni, Rudo, Kostajnica i Jasenovac i druga isto tako omanja mjesta, a do kraja sedamnaestog vijeka sagradeno je pedeset i šest takvih kupatila u četrdeset i dva mesta u samoj Bosni i Hercegovini.¹⁰

Svakome hamamu najviše je trebala voda i vatra. Upravo zbog toga polagala se posebna pažnja kod projektiranja i izvedbe tih objekata, pa su svi masivni i veoma solidno izvedeni od samoga kamena. Pritom se mnogo pažnje pridavalo i likovnom izrazu takvih objekata, pa se unutrašnjost oblaže bogatim dekorom, a cijeli objekt prekriva kupolom i kupolicama, koje tom objektu pribavljaju posebnu draž.

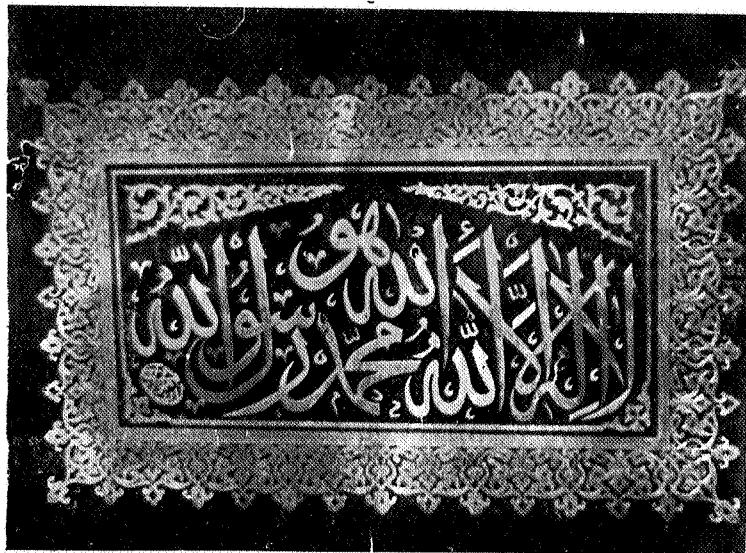
Prema svrsi, kojoj treba da služi, i samoj metodi kupanja, unutrašnji prostor hamama dijelio se u više prostorija. Posjetnik je ulazio najprije u šadrvan, najveću prostoriju u hamamu s odjeljcima za svlačenje i šadrivanom na sredini, po kojem se ta dvorana i prozvala. To je bila neka vrsta čekaonice i sale za odmor i zabavu poslije kupanja. U manjim hamamima iz šadrvana ulazilo se izravno u prostoriju za kupanje ili hâlvat, a u onim većim išlo se iz šadrvana najprije u kâpaluk — omanju prostoriju za svlačenje preko zime — a odatle na mëjdân, međuprostor, na kojem se obavljala masaža, pa tek onda u halvate. U tim toplim halvatima, kojih je bilo i po više po većim hamamima, u dva ili tri ugla stajale su niske kamene estrade, a između njih mala kamena korita ili kûrne, često urešene vanrednim klesarskim dekorom, u koje je iz zida tekla topla i hladna voda, a iz njih se onda grabilo posebnom posudom sùsakom i razljevala po tijelu.

Na suprotnoj strani od ulaza u hamam, a iza halvata bio je u posebnoj prostoriji prostrani rezervoar ili hâzna s obrnutom postavljenim kotlom za grijanje vode. Topla voda iz rezervoara odvodila se cijevima do pojedinih izljeva u halvatima, a sâm loženje i zagrijavanje obavljalo se iz posebnog prostora ćilhâna, koji je uvijek bio jednu etažu niže od šadrvana i prostorija za kupanje. Princip zagrijavanja samih prostorija hamama provodio se slično kao i kod rimskih terma: ispod čitavog hamama bio je onizak prostor na kamenim stupovima, kroz koji je iz ložionice u istoj etaži strujao topal zrak zajedno s dimom i zagrijavao pod od većih kamenih ploča i zidove prostorija, tako da je temperatura, idući prema izlazu, sve više opadala. Dim se odvodio napolje posebnim glinenim cijevima, koje su bile smještene obično u unutrašnjem zidu glavne prostorije, šadrvana.

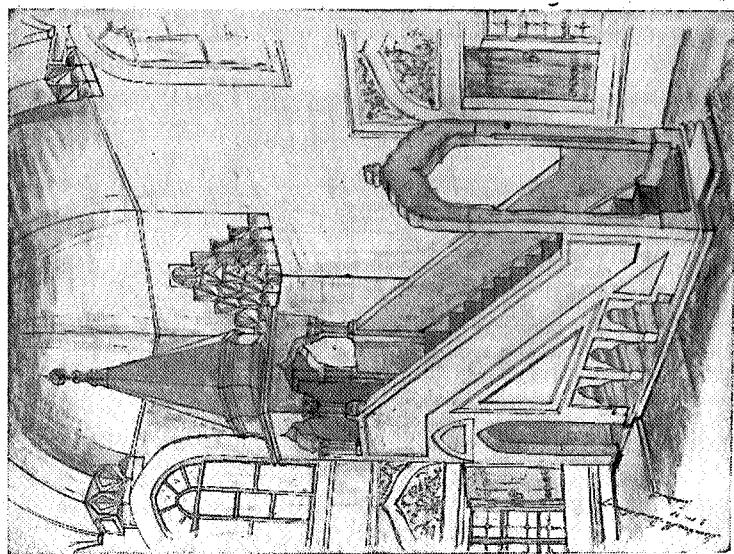
To su bitne prostorije u svakome hamamu. One se u raznim hamamima osjetno razlikuju po međusobnom komponiraju i samoj veličini, i na našem terenu, za razliku od džamije, medrese i nekih drugih spomenika, nisu poznati ni dva hamama s jednakom tlocrtnom osnovom.

Takvi hamami građeni su samo za muškarce ili samo za žene, pa za jedne i druge, ali u razne dane, ili u razno doba dana (do podne za muškarce, a poslije podne za žene). Bilo je, međutim, i dvostrukih hamama, kojim su se služila istodobno oba spola. Po spoljašnjem obliku to je jedna zgrada, ali su unutra odjeli za muške i ženske potpuno odijeljeni i posve simetrično nanizani duž podužne osi. I

¹⁰ Da sanitarna slika tadašnje Bosne bude potpunija, napominjem, da su, na pr., Sarajevo i Banja Luka još u šesnaestom stoljeću imali i javne zahode. One u Sarajevu uspostavio je o svome trošku nešto prije god. 1526 Muslihudin Čekrekčija, osnivač današnje Čekrekčjinice džamije u vrhu Baščaršije, a one u Banjoj Luci bosanski beglerbeg Ferhad-paša Sokolović prije 1587 godine. Obadva ta osnivača postavili su svojim vakufnamama iz navedenih godina i posebnog službenika, koji će se brunuti za čišćenje tih zahoda.

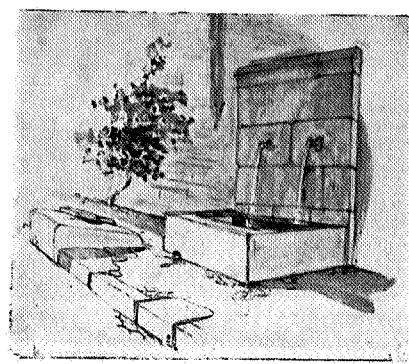

Arabeska u Gazi Husrevbegovoј džamiji u Sarajevu

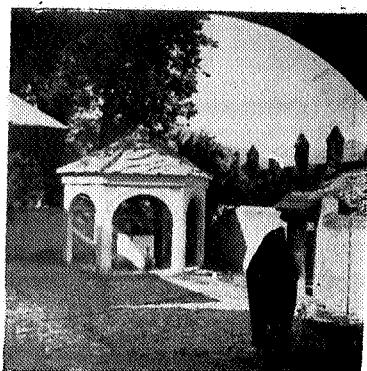

Minbera u Ali-pašinoj džamiji u Sarajevu

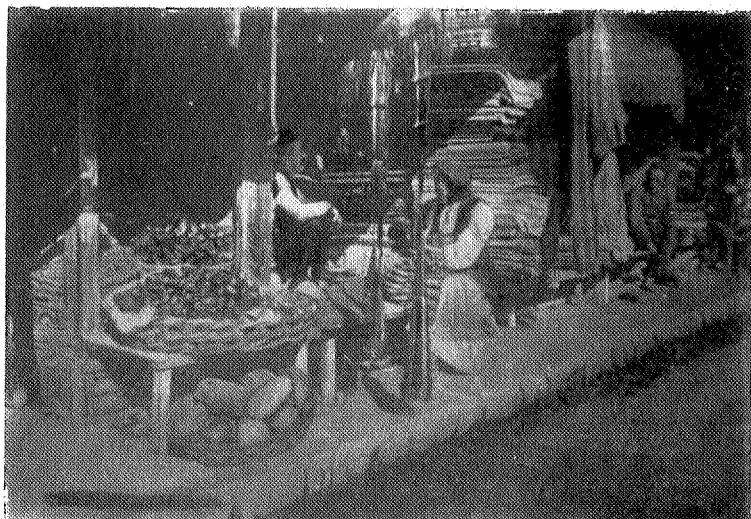
Na česmi u starom Sarajevu (Natškovači)

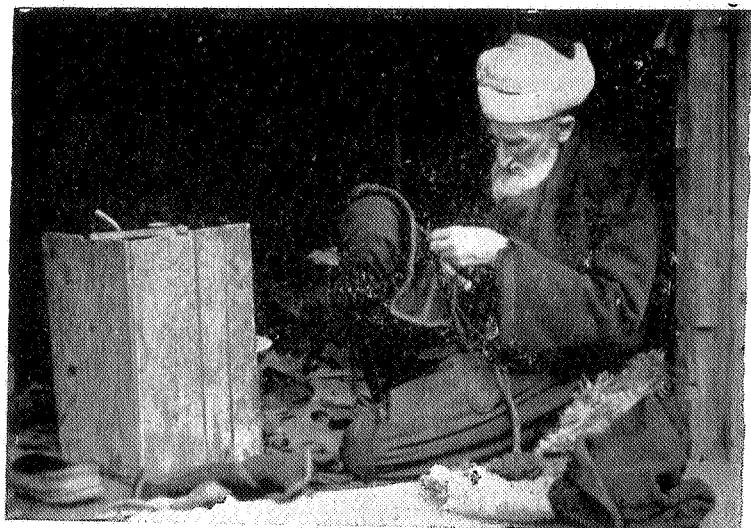
Česma u ženskoj avlji Svrzine kuće u Sarajevu

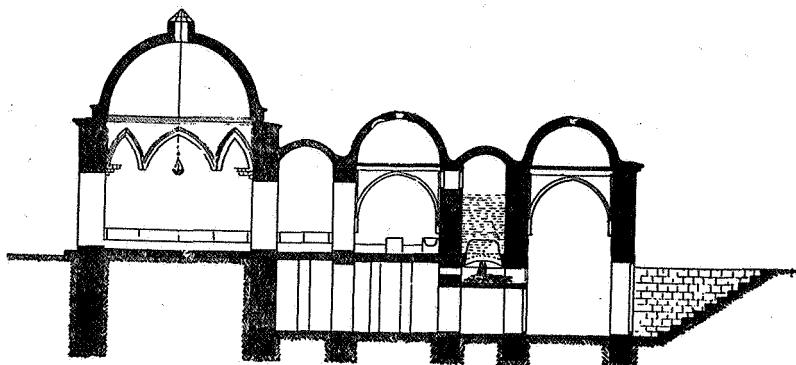
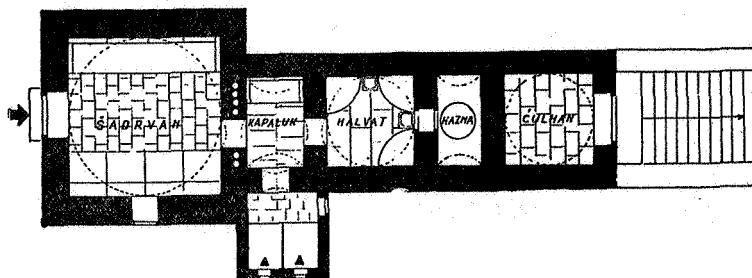
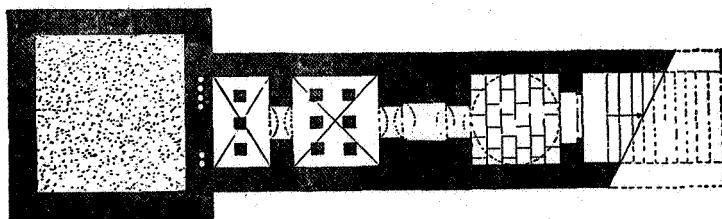
Sadrvan pred Koski Mehmed-pašinom džamijom u Mostaru

Iz stare sarajevske čaršije — dućani s otvorenim ćefecima

Sarač (sedlar) u radu na dućanu. Pred njim mangala s raspaljenim drvenim ugljom, zaklonjena drvenim okvirom od vanjskog svijeta

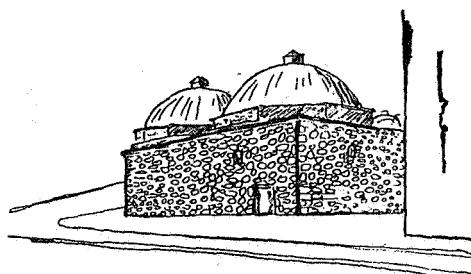
Hamam u Blagaju (Hercegovina). Tlocrt ukopane (gore) i prizemne (sredina) etaže te presjek kroz uzdužnu os (djelomična rekonstrukcija)

jedan i drugi odjel imali su zasebne i potpuno jednake prostorije, a oba jedan, zajednički rezervoar i prostor, odakle se zagrijavao hamam. Takvih kupatila nije bilo mnogo na našem tlu.

Unutrašnji uredaj i arhitektonski dekor naših hamama bio je često bogat i ukusan. To se opažalo osobito u prvoj dvorani, šadrvanu, koji je bio i najreprezentativnija prostorija hamama. Naokolo poredane sećije i jastuci, a u većim hamamima i posebne galerije na kolonadi stupova, koje su povezivali lagani lukovi, sve u izrezbarenom drvetu, pružali su posjetiocu ugodan odmor i razonodu poslije kupanja uz čibuk, nargilu i crnu kavu. Taj, samo Orijentu svojstveni ugodaj još je više pojačavala visoka kupola i mlazovi bistre vode, što su pljuštali na šadrvanu u sredini dvorane. Odmor poslije kupanja u toj dvorani, osobito u ženskom odjelu, znao se kadikad pretvoriti u pravi teferič i zabavu, koja je trajala od jutra do mraka.

Prvi poznati hamam u Bosni sagradio je Gazi Isabeg u Sarajevu nešto prije god. 1462 na mjestu današnje banje kod Careve džamije. Od kasnijih hamama bili su kao građevni spomenici osobito vrijedni dva u Mostaru i po jedan u Stocu, Počitelju i nekim drugim mjestima, ali svojom tehnikom i veličinom, bez sumnje, sve natkriljuje Gazi Husrevbegov dvostruki hamam u Sarajevu, nastao nešto prije 1557 godine. On i dan-danas stoji uzgor i jedini još predstavlja potpuno očuvani tip starih orientalnih zatvorenih kupatila u Bosni i Hercegovini. Ostali su uslijed različitih, a najviše materijalnih okolnosti davno propali, a mnogima se više ne zna ni za trag.

Izvori i literatura: Šabanović, Prilozi II/1951, str. 9, 19, 31, 35 — Kreševljaković, Banje u Bosni i Hercegovini (1462—1916), drugo popravljeno i prošireno izdanje, Sarajevo 1952, te brojni drugi izvori i literatura, navedeni u tom zadnjem djelu.

Gazi Husrevbegov hamam u Sarajevu (skica)

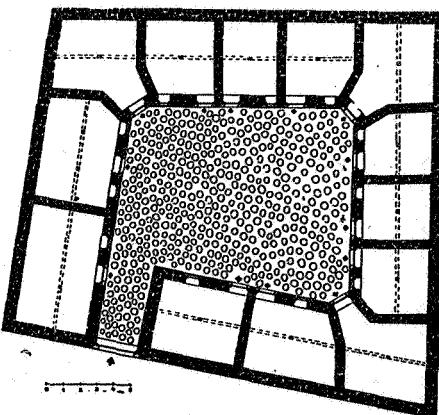
DUĆANI, MAGAZE I DAIRE

Potrebama obrta i trgovine služili su brojni dućani orientalnog tipa i mahom od drvene grude, zatim robna spremišta od vatrosigurnog materijala odostraga većine dućana ili magaze i posebna trgovačka skladišta ili daire.

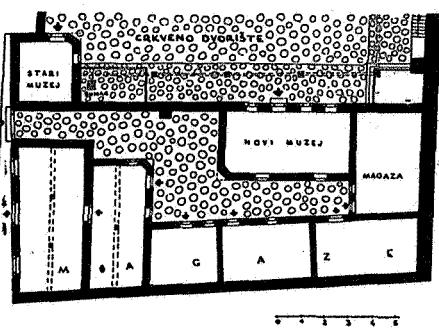
Dućani su redovito zgrade vrijeme nizane, nizane u dva nasuvrotina bloka jedna do druge. Većina ih je vrlo skromnih dimenzija i u uskoj vezi s mjerilom čovjeka, koji tu posluje. Najmanji je oko 1,5 m širine. Unutrašnja je razina većine dućana 50—75 cm iznad ulice, a kod nekih obrtničkih jednaka je uličnoj, ili je tek neznatno uzdignutija, da ne bi voda s ulice ulazila unutra. Svi ti dućani zatvaraju se s tri drvena kapka, koje Turci zovu kepenk, a po njima onda i naši stari trgovci i zanatlije čepenk ili čefenak. Kapci se redaju u vertikalnom smislu, a okreću se oko horizontalne osi, i kad se dućan otvara, dva gornja, koja su međusobno vezana šarkama, preklopne se jedan po drugome i zakvače za strop, a donji se dovodi u horizontalan položaj i osloni na nekoliko kolčića, i na njemu sjedi mušterija. Kad se ti kapci otvore, cijela ulična strana dućana potpuno je otvorena, i u dućanu se sve vidi, sva je roba izložena oku mušterije.

Ti sitni dućani, kojih strehu možeš gotovo rukom dohvatići, redaju se s obje strane uske i krivudave ulice. Čitavu skupinu dućana i magaza u jednome bloku prekriva jedan, zajednički krov. Prostorije koriste razni trgovci i zanatlije, a kroviste popravljaju i održavaju svi zajednički. Kooperacija u arhitekturi. Nekada tako bješe natkriven u nekim dijelovima stare sarajevske čaršije i sam prolaz, ulica između dućana. A takvo kroviste iznad ulice održalo se u Banjoj Luci do dana današnjega.

Ti stari bosanski dućani orientalnog tipa predstavljaju umjetninu u posebnom smislu. Ta se umjetnost ne ogleda u konstrukciji i arhitekturi pojedinih objekata, nego u cijelini, u ansamblu čitave čaršije, dapaće i čitava krajoblika. Oni kao individualiteti ne odaju ništa osobito, ali u onom aglomeratu krivudavih čaršijskih ploha i jednokatnih hanova, nešto većih kupola i kupolica te još viših džamijskih munara i zelenih topola čine čest te piramidalne arhitekture.

Hadžimuratovića daira u čaršiji Halaci
u Sarajevu — tlocrt

Tlocrt daire uz staru pravoslavnu crkvu u Sarajevu

Ispred nekih naših dućana stajahu nekada još niži objekti, t. zv. kreveta. To su također dućani, samo maleni i vrlo niski: u njima se čovjek nije uopće mogao ispraviti, nego je sjedeći obavljao svoj posao. Bili su redovito u natkrivenim dijelovima čaršije, pa su stoga uvijek imali ravan krov. U njima poslovahu samo siromašniji obrtnici. Takvih dućančića bilo je kod nas, koliko se zna, samo u Sarajevu i Visokom. Nekad ih je u tome prvom mjestu bilo preko tri stotine. U posljednje vrijeme tako bješe uređena u tome mjestu još čaršija Halvadžiluk. Ta čaršija izgorila je u oktobru 1908., i tada je nestalo i posljednjih kreveta u našim krajevima.

Iznad nekih dućana u Sarajevu i nekim drugim našim mjestima bijahu i posebne odaje, a služile su kao radionice pojedinih obrtnika. Jedna takva radionica očuvala se sve do danas u Kazandžijskoj čaršiji u Sarajevu.

Magaze su, kao što je već istaknuto, skladišta raznovrsne trgovачke robe. Redovito su prilično skromnih omjera i situirane odmah uz dućan, uz njegovu stražnju stranu i s ulazom iz dućana, ili, rijede, na zasebnom prostoru u bloku dućana, a građene su isto tako i u prizemlju većih trgovачkih hanova ili karavan-saraja, kako ćemo kasnije vidjeti. Robu je trebalo zaštititi od požara, koji je češće harao čaršijom, izgrađenom pretežno od drvene grade, i stoga su sve magaze građene tako, da ni odakle vatra ne može doprijeti unutra. Stijene magaze, debljine 70 do 80 cm, zidane su u tu svrhu sve od kamena ili od kamena i čerpića, a i strop je isto tako posebno izведен: nad dizmom, t. j. istesanim hrastovim stropnim gredama, priljubljenim jedna uz drugu u ravnoj površini, nalazi se tanak izolacioni sloj gусте kaše vapna te isušenih i izdrobljenih konjskih fekalija, po tome su postavljena dva ili tri sloja čerpića u mortu s većim dijelom vapna, a preko svega toga debeo naboј od ilovače, po kojem u magazama po hanovima dolazi još nasip, blazenice i obični dryveni pod prostorija na spratu. Debljina takvog stropa često seže i do 80 cm. Stoga kod širih magaza, gdje nosivost stropnih greda poradi svoje dužine, a i same težine stropa nije bila dostatna, teret stropa prenosi se preko poprečne dryvene podvlake, jastuka i drvenog stupa ili čuršije na pod magaze, koji je uvijek popločan kamenom, jer drvo nije trajno na zemlji. Prag, dovratnici i nadvoj nad magaznim vratima izvedeni su redovito od kameна tesanca, a šama vrata s pouzdanim dubrovačkim bravama sva su od željeza. Od željeza su i kapci na prozorićima, kroz koje dopire unutra oskudna svjetlost, a od istog su materijala i jaki demiri (rešetke) na tim prozorima, kako se ne bi mogao uvući unutra lupež, kad je kapak otvoren poradi zračenja magaze. Tako izgrađene magaze zvale su se atěšteremîn (pravilno: atešten-emîn), t. j. vatrosigurno skladište, i praksa je pokazala, da su uvijek odolijevale požaru, pa kad je plamen zahvatio i čitavu zgradu.

Do danas se očuvao lijep broj magaza u Sarajevu i Mostaru, a naročito u tom prvom mjestu. U sarajevskoj čaršiji bilo je magaza i u dvije etaže (dvije u Kazandžiluku i danas su uzgor), ali i takvih, koje su presvođene bačvastim svodom od sedre ili kupolom. Jedna pak magaza u Travniku, u Donjoj čaršiji, ukopana je sva u kamenu, u onom briježu ispod sahat-kule.

Daira je zaseban skup trgovačkih magaza poredanih jedna do druge okolo zajedničkog dvorišta¹¹ i prekrivenih zajedničkim i obično jednostrešnim krovom. To su bila prava robna skladišta. Dvorište je zajedničko i nedjeljivo vlasništvo posjednika magaza, a u njemu se na konje tovarila i otovarala roba. U taj prostor ulazio se kroz velika i na svod građena vrata, kroz koja može nesmetano proći i konj pod tovarom. Same magaze građene su po istim načelima kao i one uz dućane i po hanovima.

Takvih skladišta imalo je kod nas, koliko se zna, jedino Sarajevo. Prije osamnaestog stoljeća nema im nigdje spomena ni u tome mjestu, i čini se, da su se počeće tu graditi parodi veće sigurnosti robe tek poslije onog katastrofalnog požara u god. 1697. U tome mjestu bješe nekada pet daira: jedna na Varoši uz staru pravoslavnu crkvu, druga u Kundurdžiluku, zatim Hadži Gazanferova na Novoj Testi, Hadžimuratovića u Halačima i Hadži Bešljina kraj Careve čuprije i Tabačke džamije. Od njih su danas još uzgor ona na Varoši i Hadžimuratovića u Halačima. Jedan dio Hadži Gazanferove daire porušen je god. 1865 prosijecanjem nove ulice od Baščaršije do Vijećnice, a ona u Kundurdžiluku i Hadži Bešljina potpuno su propale krajem prošloga stoljeća: prva je stradala u požaru god. 1879, a podor joj srušnjište 1898, a druga god. 1897 pri regulaciji korita rijeke Miljacke.

Izvori i literatura: Kreševljaković, Esnafi i obrti I, str. 59—60, 62—63; Esnafi i obrti II, str. 64—68 — Isti, Kazandžijski obrt u Bosni i Hercegovini, GZM 1951, str. 191—195 — Isti, Sarajevske daire, Naše starine I/1953, str. 163—166 — D. Grabrijan, Arhitektura na dohvatu čovječje ruke. Glasnik Jug. prof. društva XIX/1939 (i Novi Behar XIII/1939—40, str. 309—316).

BEZISTANI

To su posebni trgovački bazari po većim gradovima, koji su privlačili na sebe pažnju i kao impozantni građevni spomenici i kao veliki trgovački magazini, gdje je mušterija mogao kupiti raznu robu, što je tu dolazila i s Istoka i sa Zapada. Redovito su to kameni i vrlo masivni objekti, kako im požar i noćne skitalice ne bi mogli nanijeti znatnije štete. U Bosni ih je bilo svega šest: tri u Sarajevu, dva u Travniku i jedan u Banjoj Luci.

Prvi sarajevski i uopće bosanski bezistan sagradio je carski namjesnik Gazi Mehmed beg, sin spominjanog Gazi Isabega, negdje krajem petnaestog ili prvih decenija šesnaestog stoljeća. Bio je na istočnoj strani hana Kolobare. Potpuno je stradao u požaru god. 1842, i na njegovu prostoru kasnije biše izgrađene čaršije Velike i Male Trgovke ili Pazarbule s oko šezdeset dućana. Kakva je bila arhitektura toga bezistana, nije poznato, jer se njegov opis nije nigdje sačuvao.

Drugi bezistan u tome mjestu nastao je oko god. 1540, a sagradio ga je Gazi Husrev beg, pa se i zvao njegovim imenom. Protezao se duž Kujundžiluka od današnje ulice Jugoslavenske armije do Ferhadije (današnje ulice

¹¹ Daira je arapska riječ (dâire) i u leksičkom smislu znači krug, kružnica, a tu vrstу skladišta označuje upravo po tome, što se magaze nižu oko dvorišta.

Vase Miskina) u dužini od punih 109 m. To je vrlo masivna kamena građevina bazilikalnog tipa. Uz dugi hodnik, natkriven bačvastim svodom, poredano je s dvije nasuprotnе strane ništa manje nego pedeset i dva dućana. S vanjske strane, duž čitava Kujundžiluka, a današnje Gazi Husrevbegove ulice bio je i treći niz dućana s otvorima prema ulici. U unutrašnjost vodila su četiri velika i posebno naglašena ulaza: dva iz Kujundžiluka, a po jedan iz Ferhadije i današnje ulice Jug. armije. Osvjetljenje prostora tu je provedeno, kao kod kakve bazilike, nizom luneta ispod samog potkrovљa. Danas je još trećina toga spomenika u prvotnom obliku, ali ni ona više ne služi svojoj staroj svrsi.

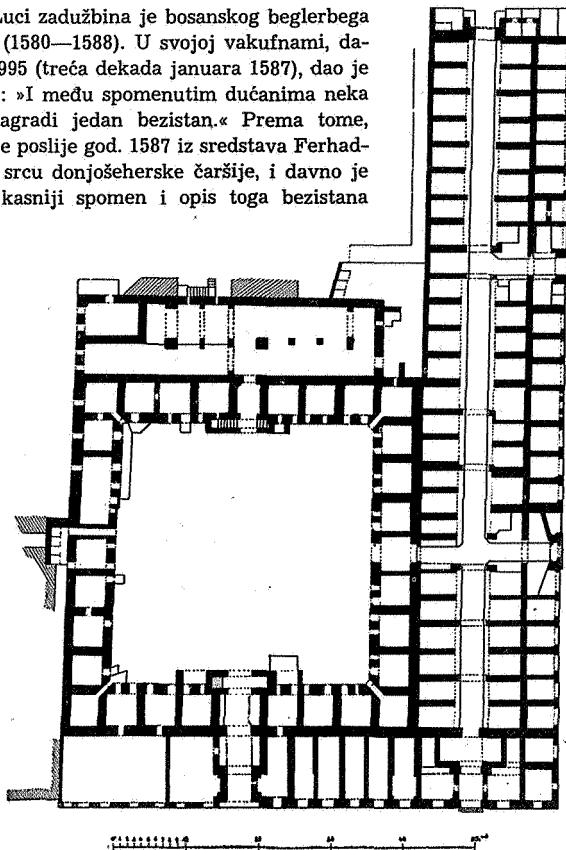
Posve je drugačijeg tipa treći sarajevski bezistan, koji je sagrađen na južnoj strani hana Kolobare i Gazi Mehmedbegova bezistana, i koji i danas stoji cito uzgor. Podigao ga je god. 1551 uz ostale svoje zadužbine veliki vezir i sin Sarajeva ili najbliže okoline Hrvat Rustem-paša. Četverouglasti prostor (27 × 18 m) sa po jednim ulazom sa svečetiri strane prekriva šest posve jednaka kamenih kupola, koje se oslanjaju jednim dijelom na vanjske zidove, a drugim na dva snažna kamena stupa u unutrašnjosti, u dužoj osi zgrade. Oko tih stupova i okolo do zidova nekad se nizao dućan do dućana, a u tim dućanim prodavala se raznovrsna, mahom tekstilna roba, a ponajviše svila iz Bruse, pa se tako po tome gradu taj bazar i prozvao Brusa-bezistanom. Dućani i iza njih masivne magaze s bačvastim svodovima od stare opeke poredani su tu i sivečetiri vanjske strane zgrade, i oni čine suvislu cjelinu i u konstruktivnom i oblikovnom smislu s glavnim dijelom objekta. Sami način gradnje i komponiranja kazuju nam, da je cito taj sklop potekao u isto doba i iz ruku istih majstora. Zbog smještaja tih vanjskih dućana i magaza prozori na bezistanu, koji upuštaju unutra primjernu svjetlost, postavljeni su tu visoko gore, gotovo ispod samog vijenca.

Od dva travnička bezistana jedan je bio u današnjoj Gornjoj čaršiji, i od njeg se samo dio sačuvao. Dok je bio cito, imao je četrdeset i sedam dućana. Sagradio ga je uz brojne ostale svoje zadužbine u tome i drugim mjestima bosanski namjesnik Mehmed-paša Kukavica sredinom 1757—1758 godine.¹² Drugi travnički bezistan sagrađen je u Donjoj čaršiji i predstavlja jedinstven tip tih objekata u našim stranama. Nije to uopće samostalna zgrada, nego je izgrađena u sklopu današnje džamije Sulejmanije: u prizemlju je bezistan s dva ulaza s dviju nasuprotnih strana (sjeverne i južne), a na katu džamija. I danas je u vrlo dobrom stanju i ima ukupno dvadeset i sedam dućana. Deset ih je unutra, a sedamnaest s tri vanjske strane. S južne i zapadne strane bezistan resi impozantan trijem s kolonadom jakih kamenih stupova. Taj bezistan i džamija nad njim građeni su nekako u isto vrijeme, kad i Kukavičin bezistan u Gornjoj čaršiji. I bezistan i džamiju podigao je ondašnji bosanski valija Sopa Salan Čamil Ahmed-paša.¹³

¹² To se razabire iz samoga natpisa na bezistanu (reb. II 1171 = 13 XII 1757 — 10 I 1758) i iz Kukavičine vakufname od 21 VII 1758 godine. U vakufnami se, dalje, uspostavlja i služba pasavandžije, koji će, uz dnevnu plaću od 3 akče, čuvati po noći taj bezistan od provalnika i požara.

¹³ Iz njegove se vakufname od 13 VIII 1757, dalje, vidi, da su bezistan i džamija nad njim podignuti na mjestu dotrajale (harabi) Gazi-agine džamije. Današnje pak ime džamija nosi po poznatom beogradskom i bosanskom valiji Sulejman-paši Skopljaku, koji ju je nakon jednog požara obnovio god. 1816.

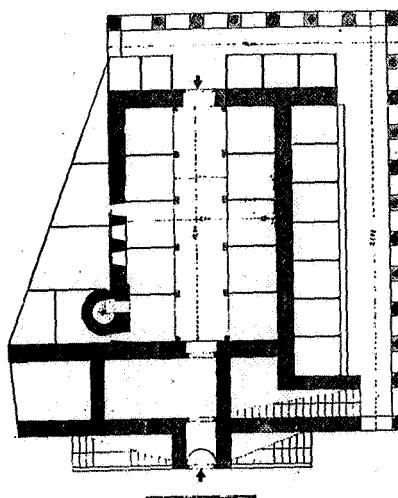
Bezistan u Banjoj Luci zadužbina je bosanskog beglerbega Ferhad-paše Sokolovića (1580—1588). U svojoj vakufnami, datiranoj sredinom safera 995 (treća dekada januara 1587), dao je samo ovu odredbu za nj: »I među spomenutim dućanima neka se na pogodan način sagradi jedan bezistan.« Prema tome, objekt je podignut negdje poslije god. 1587 iz sredstava Ferhad-pašina vakufa. Bio je u srcu donjošeherske čaršije, i davno je propao. Jedini poznati kasniji spomen i opis toga bezistana sačuvao nam je Evlija Čelebija. On na prolasku kroz Banju Luku god. 1652 opisujući to mjesto veli: »U čaršiji ima oko tri stotine dućana. Tvrdo zidani bezistan sa stotinu dućana, gdje se i danas s obje strane na vratima provlači gvozden lanac, Ferhad-pašina je zadužbina.« A taj opis kazuje, da je to morala biti masivna, vrlo velika i impozantna građevina. Ako je Evlijin navod o broju dućana tačan, onda je to bio najveći bezistan na našem tlu, gotovo dva puta veći i od Gazi Husrevbegovog u Sarajevu.¹⁴

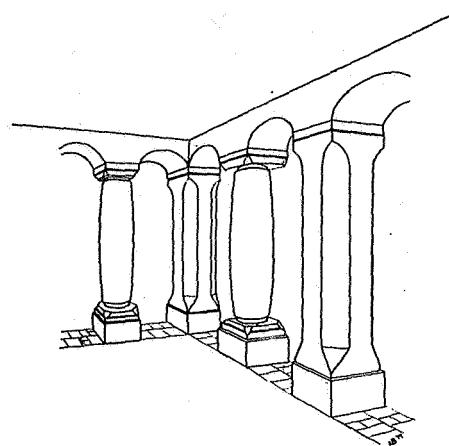
Gazi Husrevbegov bezistan (desno) i Tašlihan (lijevo) u Sarajevu
(Truhelka)

Izvori i literatura: Vakufname br. 209, 307, 896 — Kreševljaković, Esnafi i obrti I, 6—8 — Isti, Veliki vezir Rustem paša, kal. Narodna Uzdanica 1939, str. 77—94 — Truhelka, Der Brussabesisten, Bosnische Post od 6 IV 1912 — Truhelka, Gazi Husrevbeg, 88—100 — Kreševljaković, u Spomenici G. H. 400-godišnjice, str. 65 — Bejić, Čamilija džamija i njen vakuf u Travniku, Glasnik IVZ X/1942, 143—148 — Asim Muftić, Mosche und Stiftung Ferhad Paşa's in Banja Luka, Leipzig 1941, str. 34 i 47 — Naše starine I/1953 str. 98, 99.

¹⁴ Ne smije se nipošto identificirati ni po mjestu, ni po arhitekturi s onim današnjim t. zv. Šibićevim bezistanom, koji, uvezvi strogo, i nije bezistan. Taj drugi objekt čini tridesetak običnih dućana s dvije strane uličice i obični drveni dvostrešni krov iznad ulice. Dućane je sagradio god. 1873 banjolučki trgovac Jusufaga Šibić za svoju tamošnju medresu, a krov je iznad ulice i tih dućana kasnije napravio mutevelija Šibićeva vakufa Hadži Hamid Husedžinović, i tada se taj sklop dućana nazvao bezistanom.

Tlocrt bezistana pod džamijom Sulejmanijom
u Travniku

Stupovi u trijemu bezistana pod džamijom
Sulejmanijom u Travniku

KARAVAN-SARAJI I HANOVİ

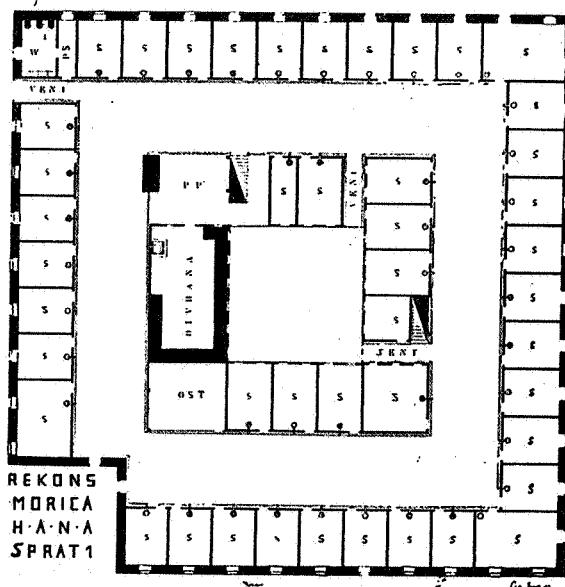
To su javna svratišta, u kojim su nalazili prenoćište za se i za svoje konje ponajčešće kiridžije i trgovci, a onda i svi ostali putnici, posebno vojska. Građeni su na Orijentu i kod nas po svima putevima, kojim se odvijao imalo jači promet. Obzirom na samu namjenu, imaju posebno prostorno rješenje i donekle ustaljen tip. Domovina putničkih svratišta toga tipa je, kako i sami nazivi kazuju, Orijent, upravo Perzija, gdje su bili poznati, po saopćenju Herodota, još u starom vijeku.

U starije doba na Orijentu i kod nas ta dva naziva označavali su dvije vrste putničkog svratišta. *Karavan-saraj* je zapravo, kako i samo ime kaže, veliki dvor, u kojem se mogla smjestiti čitava karavana tovarnih konja i trgovaca. Karakteriziraju ga, dakle, vrlo velike dimenzije. Uvijek je građen u dvije etaže i u četiri trakta, koji zatvaraju veće i prema gore otvoreno dvorište u središnjem prostoru plana. Gotovo redovito ima samo jedan ulaz, osiguran sa dva teška željezna krila, koja se preko noći zatvaraju. Taj ulaz seže uvis do stropa prizemnih prostorija, a širok je najmanje toliko, da kroz nj može nesmetano proći konj pod tovarom. Dvorište je obično kaldrmisan i ima negdje u kraju redovito bunar ili česmu. Tu se tovari i rastovara roba. Okolo dvorišta, s jedne ili više strana je širok trijem, a iza trijema, u karavan-saraju po gradovima, tvrde kamene magaze, u kojim su putnici i domaći trgovci držali robu. Uz neku stranu dvorišta je i prostrana staja za konje, bitna čest svih karavan-saraja i hanova. Negdje iz dvorišta ili do samoga glavnog izlaza smještene su jedne ili dvoje stube, koje vode na kat, raspoređen u odaje za putnike te upravitelja ili handžiju i poslužu konačišta. Handžijina je soba uvijek nad samim glavnim ulazom ili na suprotnoj strani dvorišta, sučelice ulazu, kako bi mogao imati slobodan pregled putnika, koji dolaze i odlaze. Putničke pak odaje nižu se u svečetiri trakta u dva reda, između kojih vodi prostran i kaldrmisan hodnik skroz unaokolo.

Tako velika konačišta gradili su samo vrlo imućni ljudi, mahom visoki državni službenici, kao svoje zadužbine. Glavna im je namjena bila da pruže najnužniju pomoć putnicima i da im osiguraju krov nad glavom po vrlo niskoj cijeni, koja kadikad nije bila dostatna ni za samo uzdržavanje objekta.

U karavan-saraju, u pravilu, putnik nije mogao nabaviti hrane ni za se ni za konje, nego je to obadvoje kupovao vani, u gradu u čaršiji, a na otvorenom putu u selu, a to je daljnja karakteristika karavan-saraja.

Han je u leksičkom smislu analogan gospodinici, to je, dakle, svratište, gdje se, pored konaka, mogla nabaviti i hrana. Već se po tome znatno razlikuje od karavan-saraja. Daljnja i još veća razlika je u samoj arhitekturi. Mnogo je čednijih dimenzija i, u pravilu, posve drugačijeg, jednostavnijeg tipa. U vanjskoj arhitekturi razlikuje se od obične stambene gradske kuće samo u tome, što nema čošaka ili erkera. Nema tu članjenja na traktove i razvedenosti oko centralnog dvorišta, nego se svi, najnužniji prostori nalaze u jednom objektu i pod jednim, četverostršnjem krovom: u prizemlju staja i uz nju, do ulice, jedna veća soba za zajedničko konačenje i kraj nje druga, u kojoj je handžija gotovio kavu i jelo i dvorio goste. Veći pak i bolji hanovi obično su imali i nekoliko soba na spratu za konačenje putnika.

Morića han u Sarajevu — tlocrt kata

Međutim, dok se u hanu mogla nabaviti bar hrana, ni u hanu, niti u karavan-saraju nije bio običaj držati posteljine za putnike. Oko pola metra uzdignuti podij od golih dasaka, postavljen od zida do zida i u dužini ispruženog ljudskog stasa, bio je sav namještaj u tim konačištima, i putnik je sve nosio sam. U takvim konacima kiridžijama i običnim putnicima uzglavlje je bio samar ili sedlo, postelja konjsko čeve ili serdžada, a pokrivač duga suknena kabanica. Imućniji pak ljudi, posebno visoki državni službenici, nosili su toliko posteljine i putničkog pribora sa sobom — kako se to vidi iz više isprava — da su time tovarili i po nekoliko konja.

Dok su karavan-saraji odreda bile zadužbine, hanovi su bili, naprotiv, mahom privatna dobra pojedinaca, koji su sami njima upravljali, ili ih davali u godišnji zakup drugome. Ima, međutim, više i takvih primjera, gdje ih podižu imućniji ljudi kao zadužbine, ili ih pojedinci kasnije daju u vakuf.

U pisanim turskim spomenicima s našega terena nazivi karavan-saraj i han javljaju se podjednako po prilici do druge polovine osamnaestog stoljeća, a otada naziv karavan-saraj sve više isčešava i ustupa mjesto nazivu han za obje te vrste konačišta. Ima čak isprava, doduše iz različitih vremena, u kojim se jedno konačište (na pr. Kolobara u Sarajevu) naziva i jednim i drugim imenom. To potiskivanje naziva karavan-šaraj došlo je, držim, odatle, što su neki karavan-saraji u novije vrijeme doista postali i gostinjci, u kojim se mogla dobiti i hrana, i što je bilo mnogo više pravih hanova, i po tipu i po unutrašnjim uslugama, pa je tako najprije u narodu, a onda i u ispravama prevladao taj drugi naziv i postao označkom i za jednu i za drugu vrstu konačišta.

Morića han u Sarajevu — pogled iz dvorišta. Desno u prizemlju je trijem s magazama, do stuba nadsvoden i ulaz u staju, a nad stubama, gore, isturena abdesthana za umivanje

Velik je broj i karavan-saraja i hanova postojao i radio po svima našim putevima sve do prvog svjetskog rata. Najviše ih je bilo, dakako, uz Carigradski drum, kojim se odvijao najjači promet i putnika i trgovачke robe. Prvo poznato putničko konačište u Bosni sagradio je i uvakufio Gazi Isabeg u Sarajevu. U njegovoj vakufnami, pisanoj između 1 II i 3 III 1462, navodi se pod imenom h an. Iz te se vakufname, dalje, razabire, da je taj han stajao na istom mjestu, gdje i kasniji han Kolobara, koji je također pripadao Gazi Isabegovu vakufu. Da li je taj prvi han od svoga osnutka imao u građevnom smislu tip karavan-saraja, nije poznato, ali je izvesno to, da je kasnija Kolobara bila po tipu pravi karavan-saraj, a po unutrašnjim uslugama gostinjac, u kojem se i kava pekla, a stare Sarajlije držali i političke zborove, i stoga se s pravom nazivaše i karavan-sarajem i hanom. Kolobara je bila jedan od naših najvećih i najljepših karavan-saraja. Mogao je primiti 400 putnika i 35 konja. Potpuno je izgorio 29 XII 1937, a posljednja mu je zgrada bila iz prošloga stoljeća.

Sarajevo je pod turском vladavinom bilo vrlo jak privredni centar Balkana, i u njemu je iza tog prvog Gazi Isabegova konačišta izgrađen velik broj karavan-saraja i hanova. Austrougarska okupacija god. 1878 zatekla ih je u tome mjestu ravno pedeset, koji su bili čitavi i još radili, i u koje se, prema jednom

službenom popisu iz te godine, moglo ukonačiti 2640 osoba i 1262 konja. Među njima svima bjehu osobito poznati po veličini, tipu i prometu, pored Kolobare, još Tašlihan i Morića han. Tašlihan je zadužbina Gazi Husrevbegova, a sagrađen je oko 1540 uz Gazi Husrevbegov bezistan, s kojim je bio i spojen sporednim vratima. Stajao je ondje, gdje je danas bašča hotela Evrope. Po tlocrtnom rješenju bio je pravi karavan-saraj na kat, a bješe izgrađen sav od kamena, pa se po tome i zvaše Tašlihan (»Kameni han«). Ali dok je kod drugih karavansaraja unutrašnji trijem bio slobodan za tovarenje i rastovarenje robe po nevremenu, u Tašlihanu je taj prostor bio raspoređen u čitav niz trgovackih dućana, i po tome taj han činjaje iznimku među svim bosanskim hanovima i karavansarajima. Bio je tipični trgovacki han, kakvih inače nije bilo na našem tlu. U četverouglastom dvorištu toga hana bio je i sebilj s više česama, a nad njim, na stupovima, zanimljivo, mala džamija, čija je zgrada morala praviti osobit optički ugođaj u svojoj okolini. U veliku staju toga hana moglo se smjestiti 70 konja, a u slobodne sobe na katu 20 putnika. Tašlihan je propao u požaru 8.VIII. 1879., a god. 1912 raskopaše mu i posljednje zidine.

Morića han je također vlasništvo Gazi Husrevbegova vakufa, a podignut je u srcu nekadašnje sarajevske čaršije negdje krajem šesnaestog ili početkom sedamnaestog stoljeća. U pisanim izvorima zove se Drugi novi han Gazi Husrev begova vakufa, a današnje je ime dobio negdje u prvoj polovini prošloga stoljeća po zakupniku Mustafagi Moriću i njegovu sinu Ibrahimu. I danas je taj han uzgor i predstavlja jedini sačuvani tip starih orientalnih karavansaraja u Bosni i Hercegovini. U svoje vrijeme mogao je primiti na konak 300 putnika i 70 konja.

Običnih hanova bilo je, kako navedoh, po svima našim gradovima i otvorenim drumovima, a od dosta brojnih pravih karavansaraja bijaše poznat onaj na Kiseljaku, kojeg je podigao uz svoju džamiju neki Hadži Uvejs prije god. 1564, zatim Husejn begov u Rogatici (1558), pa karavansaraj Mehmed-paše Sokolovića u Višegradi i Hadži Alijagin u Prači, oba iz 16. stoljeća, potom dva karavansaraja budimskog vezira Musa-paše u Novoj Kasabi (1643) i mnogi drugi. U podizanju takvih objekata posebno su se istakli sandžakbezi Mustafa-paša Sokolović i Sinanbeg te beglerbezi Ferhad-paša Sokolović i Mehmed-paša Kukavica. Mustafa-paša Sokolović je sagradio i uvakufio polovinom šesnaestog stoljeća tri karavansaraja: u Rudom, Goraždu i Mokrom kraj Sarajeva. Hercegovački pak sandžak Sinanbeg podigao je nešto prije 7 VI 1582, pored ostalih zadužbina u Čajniču i drugim mjestima, isto tako tri karavansaraja: u Čajniču, Priboju na Limu i u kasabi Cerniku u kadi-luku Velika, a sandžaku Začesna (Slavonija). Bosanski beglerbeg Ferhad-paša Sokolović, čini se, nadmašio je u tome sve svoje i predšasnike i nasljednike u ovim stranama. Osim karavansaraja u Banjoj Luci, koga je podigao uz svoju džamiju Ferhadiju, i za kojeg određuje u svojoj vakufnami od 1587, da se u budućnosti prekrije olovom, podigao je i uvakufio još šest hanova: u Livnu, Ravnom, Dobrunu, Sogubini, Kratovu i Svinjaru. Od njegova hana u Dobrunu vide se i danas temelji kraj željezničke pruge i donjeg mosta na Rzavu, i po ostacima se razabire, da je to bila velika građevina (oko 36×17 m). Od kasnijih osoba posebno je zaslужan u tome pogledu Mehmed-paša Kukavica, rodom iz okolice Foče. I on je, poput Mustafe-paše i Sinanbega, podigao tri karavansaraja, jedan u Foći, a dva u Prijepolju, i god.

1758 uvakufio ih za uzdržavanje drugih svojih zadužbina u Foči, Travniku i Sarajevu. Njegov karavan-saraj u Foči i danas je uzgor i ima tip većeg dvoetažnog hana s širokim i na luk svedenim kamenim ulazom.

Izvori i literatura: Vakufname br. 1, 17, 96, 131, 132, 145, 152, 166, 184, 194, 209, 237, 307, 366, 534, 690, 696, 708 — Sidžilli II 28, 64, 135, 316, 444; VIII 5, 58; XIII 19; XVI 40; XXI 54; XXV 42; XXVIII 83, 84; XXXI 62, 75, 91, 107; XXXII 158, 159; XXXVII 50, 209; XXXVIII 57; XLI 89; XLV 101, 102, 104; LV 257; LVI 29; LVIII 53; LXVII 58; LXVIII 45—48, 51, 52; LXIX 61, 62, 83; LXXV 33, 35 — Monumenta turcica I br. 3363 — Kronika M. E. Kadića IV 121 (II); X 34 (II); XXVI 116/II — Sabanović, Prilozi II/1951, str. 9, 19 — Kreševljaković, Esnafi i obrti I, 9—14; Esnafi i obrti II, 68—69 — Truhelka, Gazi Husrevbeg, 96—102 — Kreševljaković, Han Kolobara u Sarajevu, Novi Behar XI/1938, str. 202—206 — Isti, Morića han u Sarajevu, Arhitektura V/1951, br. 9—12, str. 92—94 — Sarajevski Tašihan, Jugoslavenski list (Sarajevo) br. 161 od 1929 — Trojanović, Naše kirdžije, Etnografski zbornik SKA, knj. XIII, str. 50—56 — Novi Behar VII/1933, str. 36—41 — Naše starine I/1953, 91—116.

MOSTOVI

Od spomenika, koji su služili prometu i trgovini, svojom smjelom konstrukcijom i arhitekturom osobito se ističu kameni mostovi ili čuprije, kojih i danas ima po mnogim našim rijeckama i rječicama. Najveći dio tih starih turskih mostova u našim stranama graden je veoma solidno od kamena tesanca na jakim pilovima u riječnom koritu, i svih su prema sredini manje ili više uzdignuti radi bržeg otjecanja vode s kolovoza. U ona starija vremena nije bio razvijen kolski promet, pa je kod tih svih mostova kolovoz razmjerno uzak, određen samo za prijelaz pješaka i konja pod tovarom i ograđen niskom kamenom ogradom — körkalukom. Kod boljih mostova iz te ograde izdiže se na srednjem djelu objekta kameni portal, u koji je uzidana ploča s natpisom o gradnji objekta. Takvih portala bilo je na nekoliko naših mostova. Otvori nad vodom među pilovima presvedeni su lukovima različitih omjera i oblika, a ima više primjera, gdje je korito rijeke premošćeno jednim jedinim lukom. Upravo ti jednolučni kameni mostovi, koji se poput dugih viju u zakriviljenom luku iznad riječnog korita, dokazi su velike spreme i smjelosti starih graditelja, oni, usto, svojim masivom i elegantnim oblikom, koji se čini, kao da je iz sira isječen, djeluju na gledaoca. I kad se ima na umu, da u ondašnje doba nije bilo današnjih tehničkih pomagala, bez kojih se danas ne da ni zamisliti takav jedan rad, i da se nijesu poznavali zakoni statike, onda se čovjek upravo divi, s koliko su vještine, osjećaja i smjelosti izvodeni takvi objekti.

Neki mostovi imaju i karakteristične t. zv. štedne otvore u upornjacima i pilovima, a oni su nastali, jedno, radi uštede materijala i, drugo, poradi lakšeg otjecanja nabujale rijeke i smanjenja pritiska na masiv mosta. Neki pak mostovi na granicama i važnim prolazima imaju na sredini i kapi-kule, koje su se preko noći zatvarale. Tu se carinila roba i obavljao pregled putnika, a u ratnim danima i držala jaka straža, koja je čuvala most i branila prijelaz neprijatelja. Te su kule bile obično izvedene od priprosto obrađene drvene građe te su stoga stajale u velikoj disharmoniji s pomno izvedenim kamenim masivom mosta i mnogo kvarile estetsku cjelinu glavnog objekta.

Graditelji tih kamenih mostova na našem tlu bili su iz raznih krajeva, iz Carigrada, Bosne, Hercegovine, Dalmacije, pa, kako je naprijed spomenuto, i iz Italije, ali su gotovo svi, zanimljivo, svoj rad strogo podređivali istočnjačkoj građevnoj koncepciji. Tek tu i tamo opaža se u oblicima lukova izvjesno odstupanje od tih tradicija. Među tim graditeljima svakako je bio najveštiji i najuzoritiji Kodža Mimar Sinan, koji je, ustalom, i započeo graditeljsku karijeru sličnim poslom, izgradnjom triju velikih ladija za prijevoz vojske preko Vanskog jezera u istočnom Anadoliju u danima vojnog pohoda na Perziju.¹⁵

Od brojnih kamenih mostova turskoga sloga u našim stranama nekoliko ih se ističe upravo majstorskim oblikom i izradom. Takva je jednolučna Kozja čuprija na Miljacki više Sarajeva na starom Carigradskom drumu, koja i danas stoji uzgor potpuno očuvana, i koje nam je prvi poznati spomen sačuvao mletački putopisac Katarino Zeno 1550 godine. Vrijedna je i Šeherehajina ili Šeherija čuprija u Sarajevu, koja je presvela Miljacku s pet okana (danasa ih ima četiri, a peto, ono na lijevoj obali, zasuto je 1897), i koju je sagradio Šeherehaja (načelnik grada) Hadži Husejn 1620 godine. Njoj je i po obliku i po umjetničkoj izradi slična, dalje, današnja Latinska čuprija s četiri okna na istoj rijeci i u istom mjestu. Sagrađena je god. 1798 troškom sarajevskog trgovca Hadži Abdula hage Brige, koji je u tu svrhu pred svoju smrt oporukom ostavio trećinu svoga imetka. Za gradnju toga mosta pozvan je iz Ljubinja neimar Risto i njegovih dvadeset majstora. Risto, međutim, nije došao, i gradnju je izveo neimar Jovan za 76 dana s klesarima Grgom, Trifkom i Ahmedom i brojnim zidarima. Tehnika mosta kazuje, da su ti domaći graditelji bili dorasli svome pozivu, i da su izveli djelo lijepe umjetničke vrijednosti. A kad se ima na umu, da je most sagrađen daleko izvan epohe one veličanstvene građevne djelatnosti u turskoj carevini, onda je sposobnost i umijeće tih graditelja još izrazitija. Dalje je vanredno uspio jednolučni most u Žepi na rječici Žepi, lijevoj pritoci Drine, svakako iz 16 stoljeća, zatim čuprija na rijeci Bosni u Sarajevskom polju, pa Arslanagića most na Trebišnjici kod Trebinja, na kojem je bila i kapi-kula, i nekoliko drugih s više okana na rijeci Buni u Hercegovini. No, nad svima se svakako ističe nadaleko poznati stari most u Mostaru i čuvena čuprija Mehmed-paše Sokolovića u Višegradu. Oba spomenika resi solidna izvedba i vanredna elegancija i najmanjih detalja. I pored velebnosti tih objekata, na promatrača tu ne djeluje uopće težina mase, i u arhi-

¹⁵ Vrijedno je ovdje spomenuti i jednog domaćeg graditelja, koji se proslavio upravo tom gradnjom pontonskih mostova. Bio je to Abdulah-čelebija Muzaferija. Podatke o njemu sačuvao nam je njegov savremenik Omer ef. Novljanin u svome poznatom djelu *Ahvâli gâzeyâtî der dijâri Bosna* o ratovanju pod Hekim-oglu Ali-pašom u god. 1737, 1738 i 1739, gdje se veli: »Kad je Hećimoglu Ali paša pošao iz Travnika ka Beogradu, na putu do tamo da bi olakšali prijelaz pješaka preko rijeke, koje im bijahu na putu, (koristili su se) vještačkim mostom, što ga je izumio Muzaferi-zade Abdulah-čelebija iz Sarajeva, čovjek s tisuću znanosti (hezar-fenni), vješt znanostima i prirodnog nadarenja, mostom, koji se dade rastaviti, a po potrebi natovario bi se na kola i sobom u boj ponio. Tako je na ovome putu na Drini uistinu bio postavljen, pa su svi pješaci brzo prešli preko njega. Po tome opisu za toga graditelja znade i Hammer i naziva ga »Tau sendkünster». Umro je u Sarajevu god. 1163 (1750) i pokopan u groblju na Jekovcu. — Isp. opširnije o njemu članak Osmana A. Sokolovića: U Sarajevu je živio prije dva stoljeća jedan mjeđnik i izmitelj prenosnog mosta, Hrvatski dnevnik (Zagreb) od 17 III 1940, str. 20.

tektonskoj cjelini tih mostova došla je do snažnog izražaja istočnjačka građevna tradicija. Valja posebno naglasiti, da su ta dva mosta svratali na se jaču pažnju i narodnog pjevača, pa je i jedan i drugi opjevan u oduljim narodnim pjesmama.

Stari most u Mostaru premostio je korito široke Neretve jednim jedinim smjelim lukom, kojega raspon iznosi 29,40 metara. Most je visok nad razinom vode upravo 21 m, a širina mu je 4,30 m. Građen je hidžretske godine 974, a ta odgovara našoj 1566/67. Graditelj mu je turski neimar H a j r u d i n iz škole Kodža Mimara Sinana. Dvije kamene kule, što rese ovu čupriju, i koje su štitile prelaz preko mosta, podignute su, vjerojatno, tek potkraj sedamnaestog stoljeća, u doba političke i ekonomске krize i vremenima četovanja Stojana Jankovića, a na svu priliku godine 1676, kako to kazuje i zapis, uklesan na lijevoj nozi mosta.

Sokolovićev most u Višegradu premostio je brzu Drinu s jedanaest šiljastih lukova u ukupnoj dužini od 179,43 m! Rasponi tih lukova različite su veličine i kreću se između 5,20 i 14,79 m. Kolovoz mosta, kojega širina iznosi tačno 6 m, prema sredini je lakše uzdignut i s obje strane ovičen kaménom ogradom ili korkalukom. Visina pak mosta na najvisočijem dijelu, a to je središnji dio, iznosi pri normalnoj visini vode 13,80 m. Taj dio građevine urešen je s dva nasuprotna kamena izduženja, poput dva balkona. U izduženju prema izvoru rijeke je visoki kameni portal s natpisima, dok je u onom drugom sofa ($5,50 \times 3,50$) za odmaranje prolaznika. Povrh obadva ta izduženja do 1886 stajala je i kapi-kula na kat od hrastova drveta.

Most na lijevoj obali rijeke izbija okomito na kamenu hrid i visoko iznad riječnog korita, pa je na tome mjestu nadovezan kameni podzid, koji gotovo u pravom katu skreće kolovoz na desnu stranu i vodi u dužini od kojih 120 metara nizvodno sve do preko potoka Osojnica.

Cio most, i glavni masiv i silaz, zidan je posebnim kamenom tesancem, sedrom, koja se lako da obradivati, i koja je dobavljana iz današnjeg mesta Banje, 5 km nizvodno i na desnoj obali Drine, gdje se i danas vadi. Tesana sedra ugrađena je tu ne samo u vanjskoj strani, već i u čitavoj unutrašnjosti i u cijeloj dužini objekta. Tako obrađen i ugrađen kamen još veže, osim vapna, i obilje željeznih spona. Osim željeza u most je utrošena i velika količina olova. Njime su zaljevane željezne spone, a posebno je mnogo utrošeno u temelje stupova, kojim se obraćala osobita pažnja, i pri čijoj su se izgradnji trebali prebroditi najteži podvodni radovi.

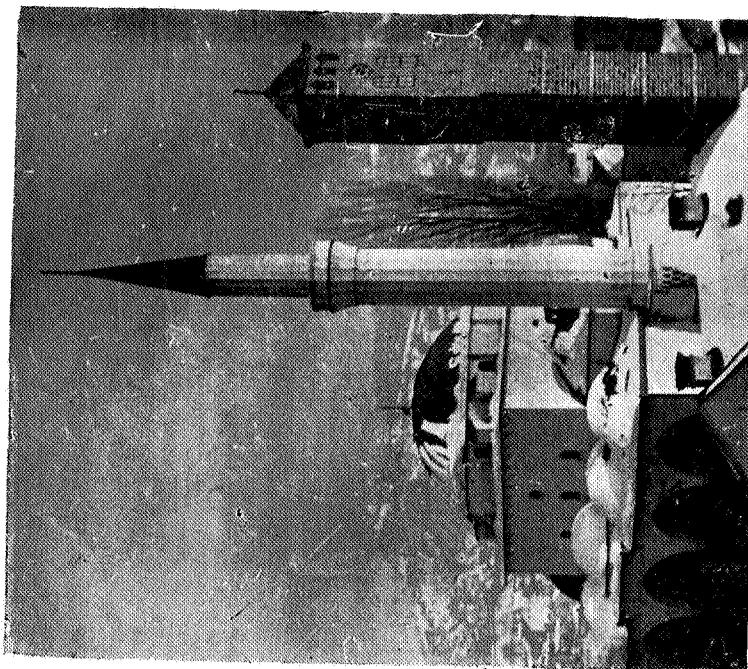
Graditelj Sokolovićeva mosta bio je prvorazredan majstor. Već i po samome objektu može se zaključiti, da je to djelo Kodža Mimara Sinana, a za to imamo i pisani podatak u Popisu građevina, koga je sastavio on sam ili neki od njegovih učenika. Vrijeme gradnje mosta pokazuju dva natpisa, uvidana u portalu. Jedan ima hidžretsку godinu 979 (1571/72) a drugi 985 (1577/78). U oba se natpisa vidi, da je sastavljač tih natpisa vidio građevinu dogotovljenu, ali će to biti običan locus communis, koji se sreća u gotovo svima turškim kronogramima na građevinama, i prva godina bez dvojbe označuje početak gradnje mosta, a druga završetak glavnih radova. Drugačije se ne da protumačiti postanak tih natpisa.

Na našim rijeckama i rjećicama bio je, pored kamenih, velik broj i drvenih mostova, ali su svi, razumljivo, davno dotrajali i propali. Među njima je bila i jedna osobita vrsta s lučnim otvorom iznad riječnog korita. Luk je bio konstruiran na majstorski način. Tesane drvene grede postavljale su se i vezale horizont-

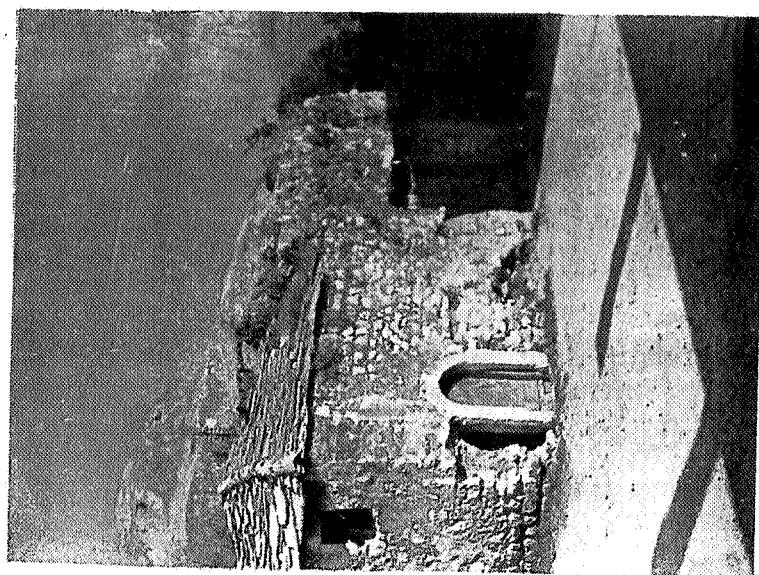
talno jedna po drugoj, ali tako, da je svaki gornji sloj, počevši od lučnih uporišta, nadilazio donji prema sredini korita i u obliku peraja na ptičjem krilu, dok se grede nisu sastale gore pod samim kolovozom i tako formirale tjeme luka. Poznata su mi dva takva mosta na našim rijekama. Jedan je bio na Drini na Brodu više Foče, i putopisac Evlija Čelebija s divljenjem ga opisuje, a drugi je stajao na rijeci Prači, lijevoj pritoci Drine, niže današnje željezničke stanice Mesići—Rogatica, na vrlo starom putu iz Rogatice u Goražde i Gornje Podrinje. Ostaci konstrukcije toga drvenog mosta vidjeli su se još krajem prošloga stoljeća.

Neke mostove na našem tlu gradila je i popravljala država za vojne potrebe, ali ih je, svakako, najveći broj izgrađen troškom imućnijih pojedinaca. Neki se opet naši ljudi posebno istakoše podizanjem mostova. Tako, na pr., mnogostruki mostarski legator Mehmedbeg Karađoz sagradio je, kako se vidi iz njegove vakufname od početka marta 1570, tri mosta u Hercegovini: jedan na Buni blizu Blagaja, drugi na Lištici u Blatu, a treći na Neretvi u Konjicu. Nešto kasniji hercegovački sandžak i čajnički legator Sinanbeg gradi veliki most na rijeci Limu u Priboju i nekoliko manjih na rječici Janjini kod Čajniča, a Ferhad-paša Sokolović nekako u isto vrijeme podiže dva mosta u Banjoj Luci, jedan, drveni, preko Vrbasa, a drugi, manji i kameni, preko rječice Crkvine. Drugi i kasniji pak mostarski legator Hadži Balija, sin Mehmedov, sagradio je početkom sedamnaestog stoljeća, pored drugih zadužbina, i dva mosta na rijeci Neretvi, jedan u Konjicu, a drugi u nahiji Glavatičovo, i svojom vakufnamom od početka maja 1612 ostavio lijep imetak u novcu i dućanima za njihovo uzdržavanje. Ali je bosanski vezir Mehmed-paša Kukavica i u tome nadmašio sve druge svoje zemljake. On je sam svojim troškom prije 21 VII 1758 podigao pet velikih mostova: dva u Foči (jedan na Drini, a drugi na Čehotini) i po jedan na Limu kod Prijepolja, na Drini u Goraždu i na Bosni u Visokom. Sve se to vidi iz njegove vakufname od spomenutog datuma, u kojoj se određuju i prihodi, kojim će se ti mostovi uzdržavati.

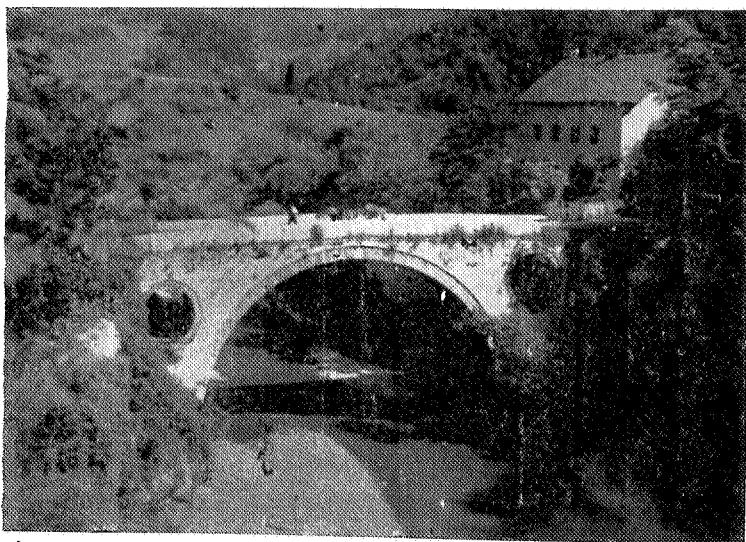
Izvori i literatura: Vakufname br. 1, 96, 120, 145, 184, 194, 209, 236, 452, 696, 708 — Sidžili II 216; V 29; VIII 58; X 26; XVII 61, 62; XVIII 50; XXI 100, 113; XXII 168, 169; XXIX 51, 158; XXXI 29; XXXII 219; XXXV 40; XXXVI 23, 80, 168; XXXVII 82, 143, 184, 207; XXXVIII 146; XL 48, 158; XLI 6; XLII 132; XLIII 78, 148; XLVIII 56, 118, 198; LII 42, 111, 120; LIII 76; LIV 71; LVI 98; LIX 27; LXIII 35, 59; LXX 20; LXXXIII 103; LXXXV 62, 86, 89; LXXVII 39; LXXVIII 103; LXXXIX 99—101; LXXX 36 — Monumenta turica I 805, 806, 807, 810, 812, 813, 1995, 2613 — Mon. turica II 101, 102, 122, 151, 152, 197, 254, 318, 436, 522, 906, 966, 1045, 1061, 1662 — Kronika M. E. Kadića I 120, 122, 159, 163, 177, 201, 269, 277, 282, 311; II 21, 22, 32, 33, 41, 71, 86, 251, 280, 331, 382; III 163; IV 73 (II), 173, 215, 216, 222, 268; V 129, 213; VI 34 (II), 200 (II); VII 229, 252, 255—257; VIII 328; IX 51 (II), 284, 307; X 3 (II), 279; XI 81, 84; XV 146; XVI 77, 78, 146; XIX 64; XXIV 305; XXV 314 — Bosna br. 14, 99, 108, 126, 172, 223, 234, 242, 247, 276, 354, 355, 385, 379, 396, 470 — Šabanović, Prilozi II/1951 — Evlija Čelebija V i VI — Kemura GZM XXII/1910 str. 122—123, 254—261 — Kreševljaković, Vodovodi i gradnje na vodi u starom Sarajevu, str. 197—212 — Kemurazade Š. S. Fehmi, Köprüler, kalendar Gajret II/1325, str. 56—60 — Salnama (Sarajevo) za 1290/1873 — Stix, Das Bauwesen in Bosnien und der Hercegovina — V. Radimski, Bišće-polje kod Mostara, GZM III/1891, str. 159—192 — Napredak (Sarajevo) 1932, br. 11 i 12 — Novi Behar VII/1933, str. 40—41; VIII/1934, str. 177; IX/1936, str. 319 — Nova Evropa XXIX/1936, str. 232—235 — Gl. Jug. prof. društva XVII/1937, str. 1056—1059 — Glasnik IVZ VI/1938, str. 26 i 29; VII/1939, str. 53, 77—79; IX/1941, str. 45—46 — Kalendor Narodna Uzdanica 1940, str. 112—130 — Hrvatski dnevnik (Zagreb) od 13 X 1940 — M. Hadžijahić, Kozija čuprija u prošlosti, N. Behar IX/1935, str. 17—18 — S. Delić, Čuprija na mostu (kod Trebinja), GZM III/1891 — Arslanagića most, kalendar Narodna Uzdanica 1935, str. 145—6 — H. M. Muhibić,

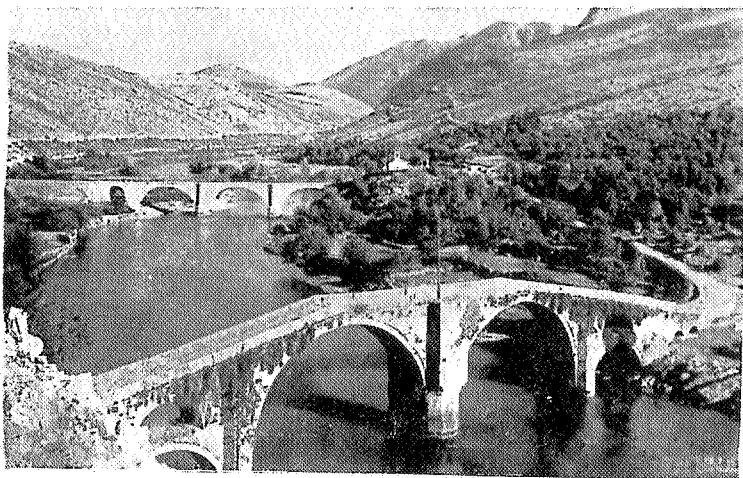
Gazi Husrevbegova džamija i sahat-kula u Sarajevu

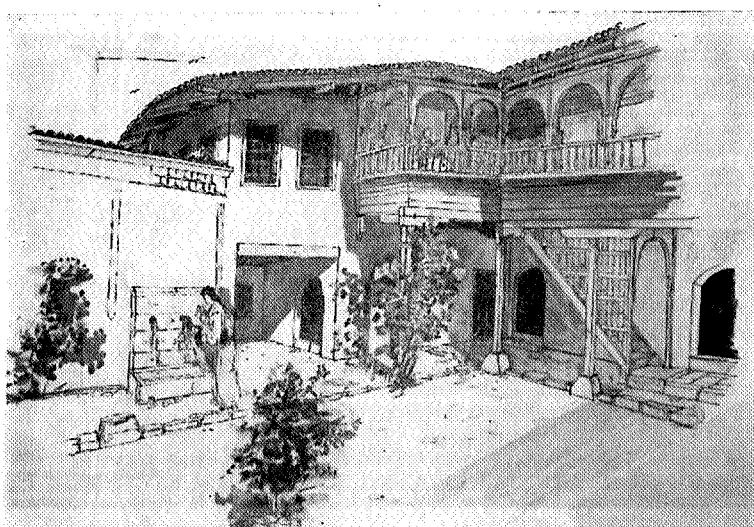
Trgovačka magaza u mostarskoj čaršiji

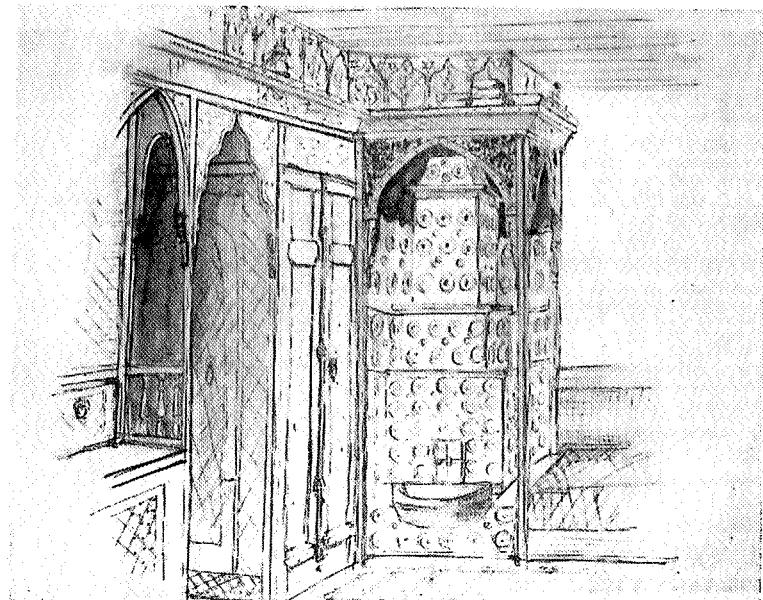
Kozja čuprija na Miljacki kod Sarajeva

Arslanagića most na Trebišnjici kod Trebinja

Zenski kraj s divhanom, kamerijom i avlijom u Svrzinoj kući u Sarajevu

Dio musandare ili okolice u Svrzinoj kući u Sarajevu

Stara čuprija u Mostaru, GZM I/1889 — O. A. Balić, Stari most, Zora (Mostar) I br. 1 (15 II 1926) — Peez, Mostar und sein Kulturkreis; Leipzig 1891 — R. Michel, Mostar, Prag 1909 — Fr. Babinger, Die Brücke von Mostar, Morgenblatt (Zagreb) LIII br. 115 od 15 V 1938 — J. Neidhardt—Dž. Čelić, Stari most u Mostaru, Naše starine I/1953, str. 133—40 — I. Zdravković, Opravka kula na starom mostu u Mostaru, ibidem 141—143 — D. Stratimirović, Stari most na Prači, GZM XXXVII/1925 — Z. Bogdanović, Višegradska čuprija, Bosanska Vila 1888, str. 174—175 — K. Hörmann, Čuprija u Višegradu, GZM I/1889 — Bosanska Pošta (Sarajevo) od 21 XI 1896 — Kadizade M. Enveri, Veziri azam Bosnali Sokollü Mehmet paša, kalendar Gajret II/1325, str. 44—50 — D. Korkut, Obnova natpisa na Sokolovića mostu u Višegradu, GZM XLI/1929 — A. Resulbegović—Defterdarević, Grad Višegrad i okolica, Sarajevo 1934, str. 27—33 — Bejtić, Sokolovićev most na Drini u Višegradu, kalendar Narodna Uzdanica 1945 — Dž. Čelić, Obnova Sokolovićeva mosta u Višegradu, Naše starine I/1953, str. 177—181 — M. Mujezinović, Obnova natpisa na Sokolovićevu mostu u Višegradu, ibidem.

KULTURA STANOVANJA

Graditeljstvo bosansko-hercegovačkog sela nalazilo se pod turskom vladavinom uslijed prirodene konzervativnosti njegovih nosilaca takorekući u jednom zatvorenom krugu. Kuća se tu i po obliku, i po konstrukciji, i po materijalu, od kojeg je građena, uvek oslanjala na stare tradicije i razvijala vrlo sporo.¹⁶ Grad je, međutim, bio mnogo elastičniji. Orient preko načina života utjecao je tu jače i na oblikovanje samog stambenog prostora, i stambena arhitektura u gradu kreće novim putevima i poprima drugačije oblike od onih, koji su vladali na tome području u srednjem vijeku. Tako nastaje u gradovima Bosne i Hercegovine stambena kuća posebnog, orientalnog tipa, i u svom dalnjem razvoju doživljava u oblikovnom i umjetničkom smislu visok uspon. Turski utjecaj na našu kuću osjetio se vrlo rano. Još god. 1550 mletački poslanik Katarino Zeno na prolasku kroz Sarajevo ističe u svojim putopisnim bilježkama, da svaka kuća u tome mjestu ima svoju bašču i čardak. To ističu i kasniji strani pisci, a posebno Evlija Čelebija, koji takve kuće sreća po svim našim mjestima, kuda je prolazio. I sarajevski kroničar druge polovine osamnaestog vijeka Mula Mustafa Bašeskija spominje čardake i čoškove sarajevskih kuća. A to sve kazuje, da su čardaci, čošći i zelenilo, bitne česti turske stambene arhitekture, bili stalni pratioci i bosanske varoške kuće od prvih godina turske vladavine u ovim stranama. Razvoj i množinu te orientalne kuće svakako su mnogi pospješivali stalni prilivi stanovništva sa sela, ali isto tako i brojni požari, poslije kojih su se morale kadikad iz temelja obnavljati i čitave gradske četvrti. Sarajevo je, na pr., godine 1697 austrijski princ Evgenij Savojski saždio u gomilu pepela, i sve stare kuće, koje danas vidimo u tome mjestu, izgrađene su poslije toga požara.

Osnovni oblik turske kuće prodro je u sve naše gradove, ali je u pojedinim regionima poprimio nešto drugačije ruho, i u unutrašnjosti i u vanjštini. Na tu promjenu utjecao je građevni materijal okoline, lokalni običaji, a ponajviše pokrajinski graditelji dundjeri, od kojih je svaki nastojao, da u svoj objekt unese i nešto specifično, svoje. Tako svaki kraj u Bosni i Hercegovini ima svoj lokalni građevni izraz, i opažaju se znatne razlike među kućama, na pr., Sarajeva, Foče,

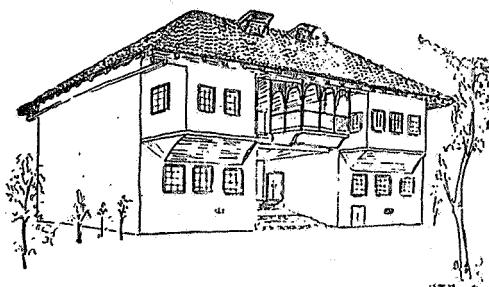
¹⁶ Kao primjer navodim samo vrlo rašireno vjerovanje naroda, da damla, t. j. kućna okapnica donosi zlo onome, koji na njezinu mjestu stoji. Zbog toga se kod gradnje kuće na starim temeljima strogo pazilo na to, i nova kuća nije nipošto smjela biti veća, da okapnica stare kuće ne bi došla na prostor nove kuće, gdje se kreću kućna čeljad.

Vlasenice, Jajca, Banja Luke i drugih mjesta. To variranje osobito je osjetno u vanjskoj arhitekturi i u oblicima pojedinih konstruktivnih i dekorativnih elemenata.

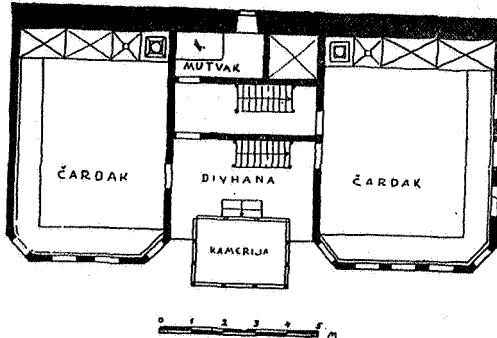
Orijentalna kuća je svuda u Bosni i Hercegovini jednokatnica, s prizemljem i katom. Iznimku čini jedino Jajce, u kojem se ta kuća u bregovitu terenu razvila i u tri etaže. U svima tim kućama u prizemlju su halvati i halvatići — sobe, u kojim se zimuje — a ponegdje i gospodarske prostorije, posebno mūtvak ili kuhinja, koja nikad nema stropa, nego je otvorena prema gore iznad čitave svoje površine. Negdje u prizemnom predstoblju ili hajatu smješteno je drveno stubište, koje vodi na dlvhanu, otvoreni prostor na katu, na koji se vežu spratne prostorije, i koji je često na vanjskoj strani ukrašen kolonadom lakin drvenih stupova i lukova. Na katu je gotovo isti raspored stambenih prostorija, kao i u prizemlju, samo su tu sobe nešto veće i s mnogo viš prozora. To su čardaci i čardacići, u kojima se ljetuje. Ulični dijelovi tih čardaka i čardacića obično su prošireni i izneseni nešto prema vani, nad ulicu, i razvedeni u čitav niz pendžera i sitnih drvenih mreža — mušebaka. To su opet čošci koji kroz tri plohe otvaraju dobre vidike na ulicu i čitavu okolinu. U mnogim kućama na divhanu se veže i kamerija ili jazluk (Hercegovina), prema vani nešto iznesen prostor s mušepcima, čohom i jastucima, gdje kućna čeljad, posebno ženskinje, izjutra doručkuje i u predvečerje toplih dana najradije sjedi. Građena je od laganog i tesanog drvenog materijala i isturena prema vani kao i čošak, samo u vidu polukruga ili na više uglova, te sama sobom djeluje vrlo slikovito.

Orijentalna kuća u Bosni nema namještaja po sobama u smislu evropskog konfora. Sav vidljivi namještaj je nepomična fotelja ili sèija, koja se proteže ispod prozora duž cijelog čeonog zida. Na njoj se čovjek odmara, a na njoj i spava. Visoka je upravo toliko, da čovjek može ugodno sjediti na njoj podavjenih nogu i kraj toga nasloniti se na niski parapet pendžera, kroz koji se otvara pogled u daljinu. Sav ostali prostor je slobodan, čist i zastrit šaranim čilimom, pa nam se soba čini još širom, još prostranim. U toj kući nema ni članjenja prostora za blagovanje, dnevni boravak i spavaći dio. Sve se odvija u istom halvatu ili čardaku izravno na čilimu ili na sećiji bez imalo osjećaja prostorne skučenosti, kojom toliko u Evropi razbijaju glavu. Pa ipak tu je i sav potrebnii pribor za objed i spavanje, čak i za kupanje. Trpezu tu zamjenjuje okrugla i niska sòfra, koja se unosi iz mutvaka, i za koju može sjesti i petnaest osoba. Pod sofru se stere na čilim velika plahta ili sòfra-bošča, da se otpatci hrane ne razasipaju po čilimu, a kad se sofa digne, pokupi se i sofa-bošča, i prostor opet ostaje slobodan i čist. Tu su i ormari, peć i kupaonica, samo izvan sobnog prostora i ugrađeni duž čitava stražnjeg sobnog zida u mūsandaru ili okolicu. Obično u srednjem dijelu te musandare ili okolice, koje širina iznosi oko 1 m, ugrađena je zemljana peć s glinenim lončićima, koji akumuliraju unutrašnju toplinu i postepeno je prenose u prostoriju, a s desne ili lijeve strane peći je bānjica ili hamādžik površine oko jednog četvornog metra. Voda se ljeva iz ibrika, a topla se u ibrik toči iz velikog glinenog vrča ili pěšnjaka, koji stoji ugrađen u samoj peći do banjice, i koga zagrijavaju plinovi iz peći. U nekom dijelu okolice je i dušekluk, u kojem se, kako i samo ime kaže, drže dušeci, jorgani i jastuci preko dana. Uveče, pred spavanje, nastaje transformacija prostora. Vadi se iz dušekluka posteljina i stere po sećiji ili izravno po tlima, na čilim, i dnevna se soba pretvara u spavaču.

Stambena arhitektura u Foči. Čećina kuća u Gor. Polju. U gornjoj etaži na krajevima istureni čoškovi, a između njih otvorena kamerija

Čećina kuća u Foči u Gor. Polju — tlocrt kata

Pred svakom je kućom manja ili veća avlija, atrij, koji kući osigurava dobro provjetravanje i osvjetljenje. Sva je pokaldrmljena kamenom oblutkom i zasadena okolo lozom, cvijećem i drugim zelenilom, da kući daje hlad, ljepotu i miris. Tu je, prijevo od kuće, i ljetni mutvak, a u mnogim avlijama i bunar ili česma s pitkom vodom. S ulične strane avliju opasuje visoki zid, a gdje je bilo potrebno, po zidu se udarao još paravan od dasaka kàlkan, da se sprijeće pogledi nepozvanog oka izvana. U tome je zidu kapija na dva krila ili kànat a s velikim mјedenim halkama ili zvekim, koji su služili mjesto današnjeg električnog zvončeta, a kraj kapije obično i mali prozorčić kàpidžik, kroz koji se pogleda došljak, kad zakuca halkom, ako se ne će kapija odmah otvoriti, i kraj kojeg obično djevojka aškuje. Neposredno uz avliju je uza svaku kuću i bašču sa šljivicom i povrćem, a tu negdje u blizini su i posebna jednokrilna vrata kònšipke, koja vode u avliju ili bašcu prvoga komšije, do čijeg se privateljstva mnogo drži.

Takve je kuće gradio obično srednji, zanatljski stalež. Imućniji, međutim, ljudi imali su ponegdje i bogatije rješenje kuće. Takva se kuća sastojala iz dva zasebna ili međusobno spojena trakta, ili, kako se tu veli, k r a j a, a oba dijela imaju posebne avlike i sav potrebeni prostor u unutrašnjosti. U jednomu kraju stoji samo muškinje, a tu se i primaju muške posjete, i zove se selamluk. Drugi je opet određen samo za ženskinje i sitnu čeljad, i do toga dijela zabranjen je svaki pristup strancu, pa i daljnjem rođaku, pa se po tome taj kraj naziva harèmluk. Ako su traktovi spojeni, onda je negdje u srednjem zidu takve

stambene jedinice ugrađen poseban okrugli i vertikalno položeni ormarić ili čëkmec dolaf, koji se okreće oko svoje vertikalne osi, a njime se iz haremluka pretura jelo gostima u selamluku, a da žena ostaje neopažena. Tako spojene traktovе obično veže i mali međuprostor, t. zv. mābējin, preko koga se može preći iz jednoga kraja u drugi, i koji upotrebljava i muškinje i ženskinje. Tipične primjere takvih kuća pružaju nam bivša kuća Osman-paše Skopljaka u Gladinu sokaku u Sarajevu, od koje je model izložen u Etnografskom odjelu Zemaljskog muzeja, i Svrzina kuća u istome sokaku, koja i danas stoji uzgor potpuno očuvana. Prva ima rastavljene, a druga spojene traktove.

To su bitni elementi nekadašnje stambene varoške arhitekture ovih dviju pokrajina. Nema tu uopće isticanja statičkih funkcija pojedinih elemenata, niti renesansnog članjenja objekta na podnožje, trup i završetak. Nema tu ni dosljedno provedene simetrije. Bosanska kuća ovoga tipa podjednako voli i simetriju i asimetriju. Sva je razvedena u neke manje i veće nenametljive elemente.

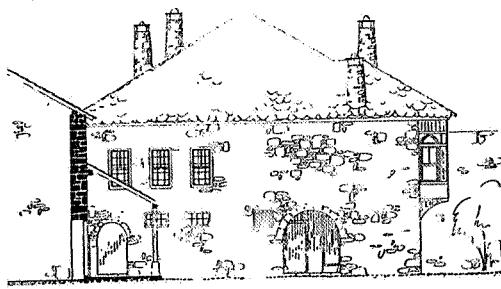
Poseban tip starije muslimanske kuće u Bosni i Hercegovini predstavljaju visoke kamene kule iz naših narodnih pjesama, zapravo poluutvrđeni dvorci feudalaca i, po svoj prilici, izdanak stambene kulture srednjeg vijeka. To su četvrtaste, upravo kvadratične kamene zgrade sa dva, tri, pa i više katova. Ulaz u kulu redovito je nešto uzdignut i, radi sigurnosti, pomican. U suterenu je zasvođen podrum, koji je kojegdje služio i kao tamnica, a u katovima su stambene i druge prostorije. Posljednji je kat gotovo redovito prekriven kupolastim ili bačvastim svodom od sedre, kako u kulu ne bi ušla vatra, ako bi napadač uspio zapaliti drveni krov. U tome su katu u zidovima puškarnice za odbranu u slučaju napada, a ponegdje i posebno građen otvor, mašikula, kroz koju se sipala vrela voda na neprijatelja. Neke kule imale su iznad toga kata još jednu etažu od drvene građe, i zidovi te etaže bijahu redovito razvedeni u niz prozora, a ponegdje i konzolno istureni na svečetiri strane. To je čatma, elemenat, koji je prenijet ovamo iz orijentalne kuće.

Te kule često spominju i opijevaju naši narodni pjevači u junačkim pjesmama. Evo jednog takvog zanimljivog opisa, kojim upravo počinje jedna poduga pjesma, što sam je prije trinaest godina zabilježio u Kukavicama kod Rogatice od narodnog pjevača starca Smaila Džafovića (umro 1941):

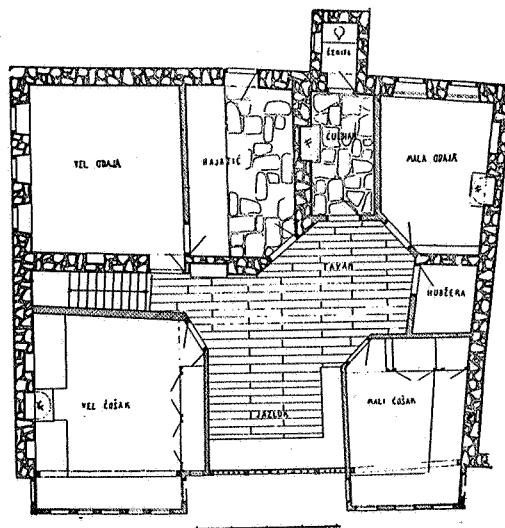
Kulu gradi Mahmut paša Dedo,
na Udbini, na dugoj poljani,
kulu gradi tri godine dana.
Kad je paša dogradio kulu,
pokrio je lučevijem klisom,
a po njemu tenećetom žutim,
da mu bolje odgovara kula.
Na vrh kule šiljak udario,
a na šiljku od zlata jabuku.
Na jabuci alem kamen dragi,
iz njeg biju mavi plamenovi,
ševak daje poljem udbinskim,
pri njemu se vidi putovati,
u po noći kano u po dana.
Biserom joj strehu potkito,
na četiri čoška udario,
postavio četiri prangije,
kada paši do nevolje dode,
da pripali četiri prangije,
da slijedu brda i doline,
a da skuplja mlade Udbinjane,
da Udbinu od kaura brane.

Oko kule bedem i avlja,
na avlji od čelika vrata,
preko vrata čelikli mandali.
U avlju vodu uvodio,
pa on vodi šadrvana gradi,
u šadrvanu vodu upustio,
namjestio četeres fiskija,
naokolo drvene police,
zastire ih dibom i kadifom,
kad mu paša i veziri dođu,
kad mu hodže i hadžije dođu,
kad mu age i begovi dođu,
da posjeda jedan do drugoga,
da su redom oko šadrvana,
da uzimlju turski avdes na se,
i da idu u novu džamiju,
i džamiju paša načinio.
Oko kule hendek iskopao,
a u hendek vodu ujavio.
Preko vode na čekme čuprija,
da ne može niko prolaziti...

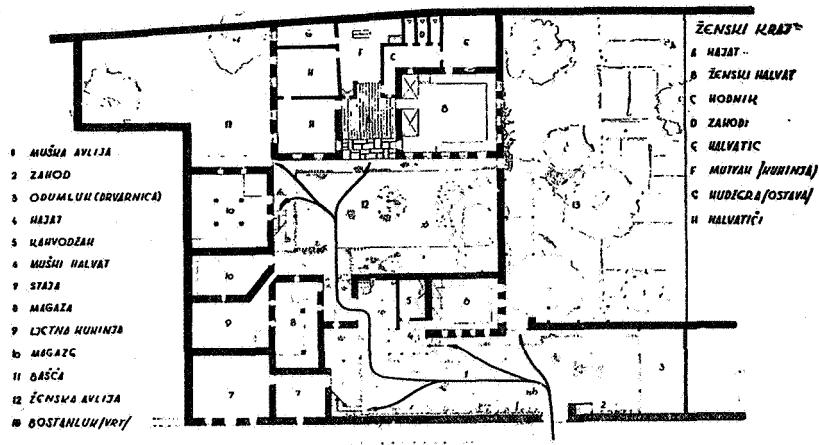
Kolakovića kuća u Blagaju (Hercegovina) — sjeverozapadna fasada (arh. Dž. Čelić)

Kolakovića kuća u Blagaju (Hercegovina) — raspored prostorija na katu (arh. Dž. Čelić)

Takvih kula bilo je nekad oko stotinu u raznim mjestima Bosne i Hercegovine, a gradili su ih obično spahije i zaimi na svojim imanjima i kapetani po središtim svojih kapetanija. U samome Livnu, postojbini pjesmom opjevanih Atlagića, Firdusa i Ljubunčića, bijaše ih nekada dvanaest, a danas je uzgor jedina još Pirijina, ali je i ona već u ruševnu stanju. U tome mjestu bijaše velika i tvrda kula bega Firdusa. Iznad prizemlja imala je još četiri kata u kamenu. Porušena je god. 1921, a prestala je služiti svojoj svrsi još god. 1878. Nekako ista tolika bijaše i kula Sulejmanpašića u Odžaku kod Bugojna, samo što je ona još, po narodnom kazivanju, imala i čatmu iznad četvrtog kata. Do danas su joj se očuvale samo gole zidine. Zapalili su je god. 1831 pristaše Husein-kapetana Gradaščevića, i više nikad nije obnavljana. U gradevnom smislu bijahu lijepo i dvije kule begova Čengića, jedna na Ratajima kod Foče, a druga u Odžaku kod Ustikoline, a obje su spalili četnici god. 1942. Danas ih još, koliko znam, ima svega

Svrzina kuća u Glodinu sokaku u Sarajevu. Primjer bogataške kuće s dva sastavljenja trakta.
Tlocrt prizemlja

sedam pod krovom: kula u Bijeloj između Gradačca i Bijeljine, zatim Gradaščevića kula u Gradačcu, kula u Bihaću pa ona Njuhovića i druga Hadžimešića u Slatini kod Foče te kula Rustempašića u Odžaku kod Bugojna i Kulenovića u Starom selu kod Mrkonjićgrada. U tim dvjema zadnjim i danas se stanuje.

Takve kule rijetko su gdje stajale same. Porodica, kojoj je kula pripadala, vremenom se namnožila, i prostor u kuli postao je pretijesan. Stoga se odmah do kule gradila i obična kuća za stanovanje. Takva kuća uz kamenu kulu zvala se *ö džak*, a tim imenom zvaše se po toj kući obično i cijelo naselje. U Bosni i Hercegovini danas ima četrnaest sela, dvije mahale i jedna varošica, koja otud nose ime Odžak ili Odžaci. Kula u sredini takva naselja uvjek je od nežbukana kamena, a odžak mješavina kamena, čerpića i drveta. Kula se diže uvis, a odžaci se opet oko nje šire u horizontalnom pravcu i daju u estetskom smislu protutežu goloj i visokoj kamenoj masi. Vanredno lijep primjer takva balansa i mješavine materijala pružali su osobito odžaci i kula Čengića u Odžaku kod Ustikoline.

Ponutrica svih tih stambenih jedinica, i kuća, i kula, i odžaka, bila je od drveta i u najviše slučajeva bogato dekorirana rezbarijama različitih varijacija. Ornament tu prekriva gotovo sve vidljive drvene plohe: vrata, dołafe, rafove, svu musandaru ili okolicu i, posebno, strop ili šiše. U tim rezbarijama opaža se bogatstvo motiva istočnačkog, ali i domaćeg, originalnog porijekla. Istočnački se javljaju mahom u geometrijskom obliku, a domaći u biljnom, pa i likovnom. Od tih geometrijskih ukrasa dosta je čest prastari ornament u obliku svrtkaste zvezde (Wirbelrosete), a među domaćim, likovnim, na prvom mjestu dolazi vijugava zmija. Tu i tamo može se još vidjeti, važno je istaknuti, i po koji ornament

sa domaćih srednjovjekovnih stećaka, a u Beglerovića kući u Repovcima kod Konjica našao sam prije četiri godine u t. zv. Šarenom halvatu i jednu rijetku likovnu kompoziciju, koja je, očito, preuzeta s hercegovačkih stećaka: lovački prizor s psima, koji tjeraju zeca, i lovcem, koji jaše na konju i u ruci drži, umjesto srednjovjekovnog koplja, nategnutu pušku! Svi su likovi u život pokretu i proporcionalno rađeni, i kompozicija odaje izvanrednu dinamiku i skladnost.¹⁷

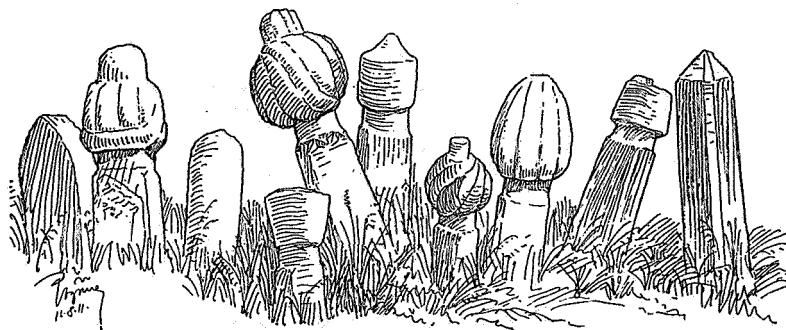
Izvori i literatura: P. Matković, Putovanja po Balkanskom poluočotoku 16. veka. Rad Jug. akad. 62, str. 95 — Evlja Čelebija V i VI — R. Muderizović, Kronika Mula Mustafe Bašeskije, GZM XXX/1918, str. 46 — Stix, Das Bauwesen in B. und H. — R. Meringer, Pučka kuća u Bosni i Hercegovini (prijevod A. Lovića), GZM XI/1899 — Isti, Das Volksthümliche Haus in Bosnien und Herzegovina, Wien 1900 — M. Murko, Zur Geschichte des volksthümlichen Hauses bei den Südslaven, Mitteilungen der Anthropologischen Gesellschaft in Wien, 1906, str. 12—40, 92—129 (provjerio i proširio Meringerovu raspravu) — I. Purić, Pučka kuća u Bosni i Hercegovini, Vienac (Zagreb) XXXII/1900, str. 205—206, 221—22, 236—38 — Bosanska kuća (iz knjige: Bosna i Hercegovina na milenijskoj izložbi u Budimpešti), Sarajevski list XIX/1896, br. 145—146 — V. V. Vučaković, Narodna kuća i dom s pokućstvom u Dalmaciji, u Hercegovini i u Bosni, Zbornik za narodni život i običaje, knj. I/1896 — J. Pospišil, Unterwegs zur Baukunst, Monatsheft der Wiener Bauindustrie-Zeitung XXXIV, br. 3 (decembar 1916) — J. Vančić, Narodno graditeljstvo, Tehnički list (Zagreb) XI/1928, str. 353—356 — M. Karanović, O tipovima kuća u Bosni, GZM XXXIX/1927 — Š. Soldo, Tipovi kuća i zgrada u predašnjoj Bosni i Hercegovini, Beograd 1932. — V. Čurčić, Ugledna muslimanska kuća u Sarajevu, Narodna starina, knj. VI sv. 14, br. 1 (Zagreb I XII 1927), str. 79—92 — Grabrijan, Neidhardt, Didek, Sarajevo i njegovi trabanti, Tehnički vjesnik LIX/1942 — D. Grabrijan, Turska kuća, Novi Behar XI/1937, str. 9—12 — Isti, Orientalna hiša u Sarajevu, Arhitektura II/1949, br. 23—24, str. 45—61 — Isti, Naše orientalne i savremena kuće, Problemi arhitekture in urbanizma L. R. Slovenije. I. posvetovanje arhitektov FLRJ Dubrovnik 1950, Ljubljana 1950, str. 105—115 — M. S. Filipović, Prozor, Gl. Geogr. društva XVIII/1932, str. 1—16 — A. Kristić, Kreševska kuća, kalendar Napredak 1934 — K. Hörmann, Hadžibegova kula u Hutovu, GZM II/1890 — Beđić, Odžak na Vrbasu, Obzor LXXXI br. 5 od 7 I 1941 i El-Hidaje V/1941 (Sarajevo), str. 62—70 — V. Čurčić, Drvorezbarstvo u Bosni i Hercegovini, kalendar Napredak 1934, str. 131—144 — M. Karanović, Duborezna soba u jednoj hercegovačkoj kuli, GZM XLIX/1937 — F. Hefele, Bosanska kuća. Glasnik društva za umjetnost i umjetni obrt u Zagrebu, III/1888, str. 43—46.

¹⁷ Daska s tom kompozicijom stajala je u gornjem dijelu okolice ili musandare. I sva ostala drvenina u tome halvatu bila je bogato izrezbarena čistim narodnim motivima (zmija, vijugava loza, cvijet), ali je najveći dio toga, nažlost, otisao — na vatru. Taj bogati dekor i dao je ime toj sobi šarenim halvat. Nasuprot tome halvatu stoji drugi, također izrezbaren, ali su tu motivi posve drugačijeg sastava; najvećim su dijelom, sudeći bar po onome, što je još ostalo, orientalno-islamskog porijekla. Te rezbarije u oba ta halvata radili su god 1850/51 domaći dunderi usta Mustafa i usta Nikola, koji su tih godina i samu kuću građili, kako se to vidi iz dvaju natpisa više donjih i gornjih vanjskih vrata. Sedamdesetgodinski starac Alibeg Alibegović iz Repovca kazao mi je, da se neimar Nikola prezivao Borić i da je bio iz obližnjeg sela Lisičića. Dalje mi je kazao i to, da su ona dva halvata rezbarili gotovo čitavu godinu. Okladiili se majstori, tko će napraviti bolje šare, pa se zatvorili svaki u svoj halvat, i kroz čitavo vrijeme rada niješu jedan drugome ulazili u sobu, da jedan od drugoga ne bi poprimio što od motiva i načina rada. Alibeg kaže, da je neimar Nikola Borić rezbario onaj drugi, orientalni halvat.

MEMORIJALNA ARHITEKTURA

Brojnu i vrlo vrijednu vrstu spomenika orijentalne arhitekture u Bosni i Hercegovini čine upravo muslimanski nadgrobni spomenici. To su najčešće snijegno bijeli kameni nišani ili bāšluci, zatim kameni oklopi, kubure i mnogovrsni mauzoleji ili, kako ih ovđe zovu, turbeta. Ljepota tih spomenika ogledava se u dotjeranim oblicima, klesarskoj tehnici i onoj širokoj i bujnoj kombinatorici ornamente. Specifična vrijednost tih spomenika opaža se, dalje, i u cjelini, u onom osebujnom načinu plasiranja, koje je posve oprečno onome u zapadno-evropskim zemljama. Muslimanska groblja situirana su i u samoj sredini naseobine. Ta specifičnost svih starih gradova s pretežno muslimanskim stanovništvom proizila je, držim, iz same muslimanske religije. Islam, naime, uči svoje sljedbenike, da se sjećaju svojih mrtvih uvodnom kur'anskom surom Fatihom u smislu učenja islama o zagrobnom životu. Otud su muslimanska groblja prekrila gotovo sve prazne površine u gradu, kuda se kreću ljudi: uz džamije, prometnije puteve, čak i uz same kuće — usred života čovjeka. Takva groblja, zasađena zelenilom i kamenim nišanima najrazličitijih veličina i oblika pretvorila su se u mirne i skladne zelene površine, bašće, koje starim gradovima daju osobit biljeg i čine bitnu čest njihove likovne fizičke karakteristike. »Pojedini spomenici — veli arhitekt Josef Pospíšil u članku o muslimanskim grobljima u Bosni — čine se na prvi pogled tako slični, da čovjek pomisli, kako su jednaki... Tek kad ih izbliža promotrimo, otkrivamo razlike, koje su upravo tolike, da oni svi zajedno ne budu dosadno jednolični.«

Nišani su svakako najbrojniji, a ujedno i najzanimljiviji spomenici nadgrobne umjetnosti bosansko-hercegovačkih muslimana. To su kameni stupci različitih veličina i oblika. Obilježavaju grob obično po dva, jedan više glave, a drugi niže nogu, i stoje na grobu najčešće sami, a kojegdje i sa santračem, četvrtastim i duguljastim tesancima, koji prave rub groba u obliku četverokuta. Prednji je nišan ili bāšluk uvijek prilično veći od zadnjega. Manji su nišani usaćeni izravno u tlo, a oni veći, teži, kojegdje su poradi veće stabilnosti uglavljeni u posebno i šire kameno postolje u zemlji.

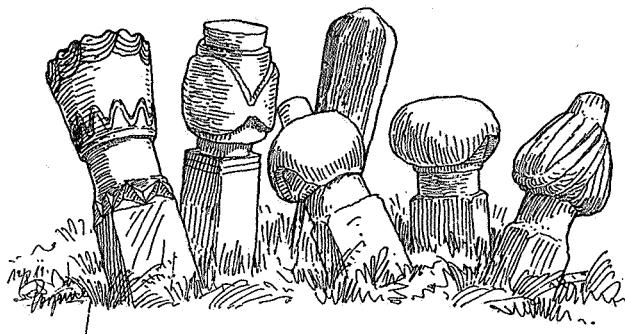
Bosanski nišani sarajevskih klesara (arh. J. Pospíšil)

Kamen, od koga su se klesali naši nišani, najčešće je vapnenac, siga ili aragonit i andezitni tuf zelene boje. Vapnenac je svakako bio najviše u upotrebi, jer je dosta otporan, podesan za izradu natpisa i, što je najvažnije, gotovo svuda rasprostranjen. Pored tih vrsta javlja se tu i тамо još glaukonitski lapor, zeleni diabaz i makedonski bijeli mirmor, ali se taj zadnji nije klesao u Bosni, nego je, kako će kasnije pokazati, obrađen uvožen.

Tipovi nišana na našem tlu vrlo su različiti. Te razlike nisu toliko velike, koliko široke, i teško bi bilo postaviti tipove, u koje bi se svi mogli uvrstiti. Može se odrediti samo približna i ona najvidljivija tipizacija, a to je podjela tih nišana na t. zv. muške i ženske, zatim po pojedinim razvojnim epohama, po zanimanjima ljudi, čije grobove ti nišani obilježavaju, i po pojedinim, da tako kažem, klesarskim školama, kojih je bilo više na našem tlu i koje su se osjetno razlikovale među sobom u izboru, načinu obrade i oblikovanju materijala.

Razlika oblika muških i ženskih nišana vrlo je upadljiva. Muški su u svima epohama i klesarskim školama u pravilu građeni u obliku četverokutne ili osmerokutne prizme, a prednjak usto prelazi gore u tanki vrat i završava se isklesanim turbanom, kakav je pokojnik nosio. Ženski su nišani, naprotiv, gotovo redovito plosnati i većinom su oba jednako oblikovana i gore završena u vidu šiljastog luka. To su najuočljivije razlike između tih nišana, ali ih ima još više i drugih, koje će kasnije navesti.

U razvoju pak oblika bosanskih nišana jasno se opažaju tri epohе: doba fetha, t. j. prve godine turskog gospodstva u ovim stranama, zatim kasniji vijekovi (16—18 st.), kad se turska vlast potpuno ustalila, a s njome i oblici nišana, i, najposlije, prošlo stoljeće, u kojem su reforme dale novi oblik i nišanima. Na tu prvu i najstariju epohu u razvoju bosanskih nišana ukazuje velik broj očuvanih spomenika. Nalaze se gotovo svuda po Bosni i Hercegovini pojedinačno ili u manjim skupinama, nekropolama, a narod kazuje, da označavaju grobove palih turskih vojnika i časnika, pa ih, po tome, zove šehitskim ili, rijede, gazijskim, a same nekropole šehitlucima. Osnovne značajke nišana te epohе jesu težina mase, arhaičnost oblika i dosta primitivna obrada. Sve to ukazuje, da su ti spomenici doista rađeni u burnim danima, na brzu ruku i u doba, kad tradicija novih oblika nadgrobnih spomenika u Bosni nije još bila potpuno utrta.

Daljnji tipovi sarajevskih nišana (arh. J. Pospisil)

Narodna predaja veli, da je osvajač Bosne sultan Mehmed Fatih vodio sa sobom 12.000 klesara, koji su radili te nišane njegovim poginulim vojnicima. Ta je predaja neprihvatljiva već zbog tako visoka broja, a i zbog same činjenice, da pri osvajaju Bosne većih borba nije takorekući ni bilo. Ona je, bez sumnje, nastala na osnovi narodnog saznanja o zaista velikom broju tih arhaičnih nišana. Posve je razumljivo, da među tim nišanima ima takvih, koji obilježavaju grobove palih boraca, i koje su radili turski klesari, ali je isto tako jasno, da ih je najveći dio nastao po osvojenju Bosne, na grobovima domaćih ljudi, koji su primili islam. Već same dimenzije i oblici tih nišana jasno ukazuju na oblikovni prijelaz izravno iz stećaka ili, još vidljivije, iz obeliska bosanskih krstjana. Taj prijelaz opaža se mjestimice i zorno na nekim stariim nekropolama, gdje se na jednoj strani nalaze stećci bosanskih krstjana, a na drugoj opet arhaični nišani njihovih islamiziranih potomaka. Takva je, poimence, nekropola u Prečanima kod Trnova i u Brankovićima u rogatičkom srezu. Među nišanima u toj drugoj nekropoli stajaše kao najstariji ili jedan od najstarijih onaj Mahmuta Brankovića, »koji pogibe na boju despotovu«.¹⁸ Na nišanu je natpis u staroj bosanskoj čirilici, koji sadrži to ime, a više njega i lik lava u propornju — grb kuće Brankovića. Tome je nišanu i po obliku i po ornamentici posve sličan obelisk »početnoga viteza vojvode Radivoja Opravića«. Stajaše u Opravićima, sat hoda sjeverno od Brankovića, pa već i to, a i ostala sličnost u obliku i ornamentici s nišanom konvertita Mahmuta Brankovića upućuju na to, da su oba spomenika potekla iz istoga doba i iz ruku istoga majstora.

Nišani kasnijih vjekova mnogo su čednijih dimenzija, ali se i u toj epohi nađe tu i tamo i pokoji vrlo velik, veći i od onih iz prve dobe. Dapače, najveći poznati nišan u Bosni nastao je baš u toj drugoj epohi. To je nišan na grobu Omerage Bašića kod Bašića mosta na putu između Glamoča i Livna, iz 1798 godine. Visok je 4,7 m, a upravo mu je toliki i opseg turbana! No, najveći dio nišana u toj drugoj epohi pokazuje pomniju klesarsku obradu. U oblikovanju završnog dijela muških nišana, turbana, na mjesto primitnosti iz one ranije epohe i srednjega vijeka, kad su se likovi prikazivali više kao shema, kao ideo-gram, pridolazi sve više detaljiziranje i, rekao bih, realističko tretiranje. U toj epohi javlja se jasna težnja, da se nišanom interpretira stalež, kojem je pokojnik pripadao. A to se postizalo raznim oblicima turbana, jer je svaki stalež imao i svoj oblik kape.

Cetrtdesetih godina prošloga vijeka u Bosni su se počele provodati vojne reforme. Turski vojnici i svi ostali građani, osim svećenstva, po tim reformama, umjesto turbana nose od god. 1832 isključivo feso, a oblik te kape počinje se otada javljati i na nišanima i kasnije zauzima sve veći mah. S oblikom fesa nastaje treća i, možemo je slobodno nazvati, dekadentna epoha u izradi nišana. Istina, proizvode se još stari oblici sa turbanom, ali stereotipni oblik s fesom sve više prevladava, radi se bez imalo individualnosti i umjetničkih pretenzija, kakve pokazuju oblici minulih vijekova.

U umjetničkom smislu svakako je najzanimljivija na bosanskim nišanima pojava interpretacije pokojnika zanimanja, koje se izvodilo, kako sam naveo, raznim oblicima turbana. Takvim nišanima najviše obiluje ona druga i najduža epoha, i već se samo po tim oblicima turbana može znati, čiji grob obilježavaju ti

¹⁸ Taj se nišan danas nalazi u botaničkoj bašti Zemaljskog muzeja u Sarajevu, u okviru one male nekropole srednjovjekovnih stećaka pred etnografskim paviljonom.

nišani: derviša, hadžije, trgovca i zanatlije ili svećenika. Plastika kod muslimana, uslijed izričite vjerske zabrane, nije nikada razvijana, i ako ona uopće postoji, onda se njeni začeci nalaze upravo u tim oblicima nišana. Živi likovi, po islamu, ne smiju se ni slikati, niti modelirati, te je klesar nastojao prikazati pokojnika posrednim putem, preko vrste kape, koju je nosio, i na tome je putu dao djela lijepo umjetničke vrijednosti. A naš muzealac Đoko Mazalić nedavno je, istražujući okolinu Prusca, u blizini toga mjesta pronašao i opisao čak i jedan takav nišan, kojega gornji dio predstavlja u pravome smislu torzo ljudske glave.

Klesarske škole ili, jasnije rečeno, klesari pojedinih regionalnih područja bili su daljnji čimbenici, koji su dovodili do raznolikosti naših nišana. Radili su dosta samostalno, po klesarskim i oblikovnim tradicijama, koje su se prenosile s oca na sina, i time proizveli osjetne razlike u formi i načinu dekoriranja nišana. Središta tih regionalnih bijahu dobri i jeftini kamenolomi, a to su bili, koliko znam, Sarajevo, Foča, Mostar, Vlasenica, Jajce i Bihać. Sarajevski, fočanski i mostarski klesari ili taščije klesali su nišane od vapnenca, vlasenički opet od zelenog andezitnog tufa, jajački od lakoobradive sige (ragonita), a bihaćki od posebne vrste vapnenca, koja i pored dugih izloženosti suncu i kemijskim utjecajima ostaje uviđek bijela i vrlo otporna.¹⁹

Postoji, međutim, dobar broj nišana, koje nisu uopće radili naši klesari, nego su uveženi gotovi sa strane. To su u pravome redu oni dugi i vrlo pomno obrađeni nišani od sitnozrnatog bijelog mermera. Kamenolomi takva mermerna nalaze se u Makedoniji, pa su otud i dobavljeni i po turskom imenu Skoplja nazivani ušćupskim. Uvozili su se samo u šesnaestom stoljeću i prvih godina sedamnaestog. Većina ih ima natpise, ali i onim bez natpisa vrlo je lako odrediti porijeklo i vrijeme postanka: svi su vrlo dugi, a tanki i kvadratičnog presjeka s osnovicom od svega oko 10 cm. Koliko znam, do danas se sačuvalo oko tridesetak takvih nišana u Bosni: u Sarajevu, Prači, Foči, Ustikolini i Banjoj Luci, a bilo ih je sigurno i po drugim mjestima. Među njima poznata su mi i dva muška takva, koji čine znatno odstupanje od uobičajene forme: oba su građena u plosnatom obliku, imaju, dakle, potpuno formu ženskih nišana.

U osamnaestom i devetnaestom stoljeću su strane su dobavljeni i oni veliki nišani s gotovo baroknom ornamentalnom muskulaturom na grobovima nekih paša i drugih istaknutijih, a imućnijih osoba. Ima ih lijepr broj na našem tlu, a svi su dopremani ovamo čak iz Carigrada. Na to upućuje sama forma i ornamentika tih spomenika, a to i pisani dokumenti potvrđuju.

Dekor naših nišana dosta je bogat i vrlo raznolik, i u umjetničkom smislu zaslužuje istu pažnju, koliku i sami oblici. Upotrebljeni motivi jednim se dijelom oslanjaju na stare domaće tradicije, drugim opet na orientalnu ornamentiku, ali ih ima i pretežno čisto originalne invencije. U tome smislu svakako su najzanimljiviji i za nas najvažniji nišani iz prvih godina turske vladavine u ovim krajevima. Na njima su česti motivi mladi mjesec s vrhovima prema gore, zatim mač, sablja krivosjeklica, kopljje, luk sa strijelom, topuz, čomaga (kijača) i balta. Predaje o značenjima tih motiva različite su, pa je teško protumačiti njihov pravi smisao. Može se samo pretpostaviti, da u najviše slučajeva označuju zanimanje ili život (upravo sport), kakav je volio provoditi pokojnik. Tome ornamentu pridru-

¹⁹ Upravo ti bihaćki nišani s tim osobinama privukli su pažnju naših mineralologa, te su u tome kamenu otkrili jednu posebnu, dotada nepoznatu vrstu vapnenca i dali joj, po Bihaću, stručni naziv bihacit.

žuju se i čisto figuralni ukrasi, a to su najčešće ptice i čitavi prizori lova sa sokolom. Valja napomenuti, da je u tim prizorima čovječji lik dat simbolički, putem ispružene šake. Na jednom jedinom nišanu, koji se nalazi ispod Jahorine u Govedovićima kod Sarajeva, čovječji lik u lovačkom prizoru prikazan je na konju, ali opet samo kao gruba silueta.

Svi ti ukrasi, osim onih čisto orijentalnih, nalaze se i na bosanskim stećcima, i pokazuju suvislu međusobnu vezu s njima i u oblicima i u načinu komponiranja. I to je jedan od zornih dokaza, da oni veliki nišani iz doba fetha čine neposredan prijelaz od stećaka ka kasnijim nišanima čednjih omjera i oblika. U ono doba, kad su ti nišani nastajali, stara klesarska tradicija bila je još živa, i nisu je odmah mogli potpuno potisnuti propisi islama o zabrani likovnog iživljavanja. To su učinila tek kasnija stoljeća.

Na muškim nišanima one druge epohe javlja se još kojegdje pokoji lik oružja i oruđa, ali ga sve više potiskuje čisto ornamentalni ukras mahom geometrijskog sastava. Među tim ukrasima nađe se još kojegdje plastično usukano uže, koje zarubljuje bridove nišana, a od osamnaestog stoljeća naovamo tome pridolaze i cik-cak linije, kojegdje i plastične, ispod vrata nišana.

Osobito lijepi ukrasi i retaju se na mnogim ženskim nišanima iz te epohe, a mahom su u obliku stiliziranih cvjetova, lišća i grančica. Ti su ukrasi brojni i lijepi posebno na djevojačkim nišanima. Tim posljednjim svakako pripada i jedan nedatirani nišan u groblju kraj bivše Tekijske džamije u Rogatici, na kojem je gotovo jedinstvenom simbolikom prikazana, možda, mladost: u dnu plohe ibrik (voda!), a iz njega izrasta vijugavi struk cvijeta s listovima i rascvjetalim čaškama.

Dekor mnogih nišana, i muških i ženskih, sjajno upotpunjaju i natpisi u arapskom pismu, koje je samo po sebi vrlo ornamentalno. Njih nema na nišanima iz petnaestog stoljeća.²⁰ Iz šesnaestog stoljeća sačuvalo ih se do danas dvadesetak, i to mahom na nišanima skopaljske provenijencije. Vrlo su kratki i rese svečetiri plohe muških nišana. Još je manje nišana s natpisima, začudo, iz sedamnaestog stoljeća. Ti natpisi javljaju se u većoj mjeri zapravo tek od prve polovine osamnaestog stoljeća i otada pokazuju, po pojedinim regionima, različitu stilizaciju i u prozi i u stihu. Naime, svaki je centar u svako doba imao svoje sastavljače natpisa, koji su se u tome uvijek držali utrtilj putova svoga kraja, pa su otud i nastajale te razlike.²¹ Svi se ti natpisi završavaju godinom, a neki čak mjesecom i danom smrti pokojnika, pa po tim i drugim podacima u tekstu predstavljaju vrijedan materijal za izučavanje prošlosti pojedinih razdoblja.

²⁰ Iz tога doba natpise imaju samo tri takva spomenika, obelisk Mahmuta Brankovića, pravi nišan u Čadovini kod Rogatice na grobu braće Radilovića, Hasana i Ahmeta, koji su, zanimljivo, zajedno pokopani, te nišan nekoga Skendera u Fatnici kod Bileća. Ti natpisi nisu u arapskom pismu, nego u tradicionalnoj bosančici.

²¹ Među tim sastavljačima bio je u osamnaestom stoljeću osobito plodan i poznat pjesnik Šejh Mehmed-efendija Kuranija s pjesničkim imenom Mejli. Njegovih natpisa ima po mnogim mjestima u Bosni na raznim objektima, a najviše ih je, dakako, u Sarajevu, i kad bi se svi sabrali na jedno mjesto, činili bi lijepu i vrijednu zbirku. On je sin Hadži Ismailov, a stanovnik Vekilharčeve mahale u Sarajevu. Bašeskija u svome Nekrologiju sub god. 1195 bilježi, da se tada Mejlija zaputio s nekakvom molbom novom veziru Abdulah-paši Tefterdareviću u Travnik, i da ga je nadomak Travnika, u Docu, ubio grom. Na osnovu toga podatka ponovo sam god. 1949. pretražio groblje kraj turbeta u Docu i doista našao tu Mejlijin grob. Očuvали su se samo dijelovi sanrača i prednji nišan bez glavice. Na nišanu je natpis u osam redaka, a iz njeg se vidi, da je Mejlija zaista umro 1195 (1781) godine.

Daljnji muslimanski nadgrobni spomenici u Bosni, koji svoje porijeklo vuku s Orijenta, jesu oklopi i turbeta. I jedan i drugi spomenik prate uvijek i nišani. Oklopi su osobito česti u mjestima zapadne Bosne. To je zapravo prizmatični sarkofag, čija je donja ploha nešto veća od površine groba. Sastavljen je od kamenih i pomno obrađenih ploča, dolje ima postolje, a s gornje je strane obično otvoren i, na ženskim grobovima, zasaden sitnom vegetacijom (ruže i cvijeće). U krajevima gornje plohe usaćeni su nišani, a postrane su plohe opet kojegdje ispunjene ornamentima i izrekama na arapskom jeziku.²² Svakako najljepši primjeri takvih spomenika i, ujedno, starijih nišana na našem tlu nalaze se u Banjoj Luci u maloj nekropoli glasovitog vojskovodice i kliškog sandžaka M a l k o č-b e g a (umro 1565) i njegova sina Džafer bega (1560). Oklopi tu stoje na kamenom podiju (6 × 12 m), koji ih još više ističe, a obadva su vrlo pomno obrađena i sastavljena od ovećih ploča. Dugi su 2,40, široki 1,30, a visoki tačno 1 m. I ti oklopi i nišani na njima isklesani su od bijelog mermara, i po tome se vidi, da su rađeni izvan Bosne, vjerojatno u Makedoniji. Obadva Džaferbegova nišana imaju onaj iznimni oblik ploča, koji se javlja na ženskim grobovima. Taj oblik došao je tu na svu priliku zbog dugog natpisa, koji nikako nije mogao stati na uske površine muške forme nišana.

Turbeta ili mauzoleji podizani su nad grobovima paša, šehova i nekih drugih istaknutijih ili imućnijih osoba. Neka su gradili pojedinci sami za sebe, druga su opet podizali naslijednici ili štovatelji pokojnika. U Bosni i Hercegovini danas ima još pedesetak takvih spomenika, a prije ih je bilo sigurno još toliko. Pokazuju, uglavnom, tri tipa: kupolasti zatvoreni, kupolasti otvoreni i obični, drveni tip.

Prvi tip ima u tlocrtnoj šemi uvijek pravilan ili približno pravilan oktgon, a zidan je redovito iz tesana i nežbukana kamena, mahom sedre ili sige. U okolnim zidovima su obično tri prozora s demirima, dva nasuprot jedan drugome, a naprma trećem je opet lijepim lukom nadsvoden ulaz u turbu, koji gotovo uvijek ima nadstrešnicu. Masivni i razmjerno dosta visoki zidovi prelaze u kamenu i olovom prekrivenu kupolicu obično preko trompa, ali tu i tamo i preko pandantiva. Na sred srijede unutrašnjeg osmerokutnog prostora je grobnica (negdje jedna, a negdje i dvije), uvijek obilježena praznim drvenim sarkofagom ili kuburom. Ta kubura na gornjem dijelu ima oštiri hrbat, a sva je prevučena zelenom čohom. Više uzglavlja je drveni ili kameni stalak i na njemu od naravnog materijala turban, što ga je pokojnik nosio.

²² Počete su osobito izreke El-ġenáżetu merkebu kulli násin ráki-bún, wel-qabru bábú kulli násin dâhilún. (Mrtvački je sprovod lada, u koju će se svatko ukrcati, a grob vrata, na koja će svatko ući) i Já náziren bi qabři kun mufekkireñ bi emři. Emsin kuntu misleke, gaden tesfiru mislī (Gledaoče groba moga, budi zabavljen razmišljanjem o mome udesu: jučer sam ja bio kao ti, a sutra ćeš biti ti kao ja). Zanimljivo je, da se ta ista druga izreka sreti na ovome tlu i ranije, na bosanskim stećcima. Tako, na pr., na stećku Vignja Miloševića u Kočerinском polju stoji: ne nastupaite na me: ja sam' bil' kako vi ste, vi ćete biti kako esam ja. Slična fraza nalazi se i na stećku u Prečkom polju ispod Treskavice: bratijo i družino, žalite me: ja sam' bil' jako vi a vi ćete biti kao i ja. No, u tim sličnostima ne trebamo tražiti neku neposrednu vezu i utjecaje, jer se ta ista formula nalazi i kod drugih naroda. Tako joj, na pr., potpuno odgovara ona stara talijanska: Io fui come sei tu — Tu sarai come son io: — Pensi a questo e va con Dio! (Ja sam bio kao ti, ti ćeš biti kao ja: misli na to i podi s bogom).

Takva turbeta gradila su se kod nas samo u šesnaestom stoljeću, i nema ih mnogo na našem tlu. Najbolji i najstariji očuvani predstavnici tog tipa su turbeta Gazi Husrevbega (umro 1541) i Muratbega Tardica, požeškog sandžaka i prvog mutovelije Gazi Husrevbegova vakuфа (umro 1545). Oba su situirana jedno do drugoga s lijevu stranu Gazi Husrevbegove džamije u Sarajevu i oba imaju natpise. Tome istom tipu pripadaju, dalje, dva turbeta u Čajniču, jedno spomenutoг čajničkog legatora i hercegovačkog sandžakbega Sinan bega (umro iza 1582) i njegove žene Šemse-kadune, sestre velikog vezira Mehmed-paše Sokolovića, a drugo nekoga šeha Murat-deđe. Od takvih turbeta ima još jedno omanje u Prači i sedam u Banjoj Luci. Od tih banjolučkih u gradevnom su smislu svakako najljepše Ferhad-pašino, koje je sagradio sam Ferhad-paša nešto prije 1587, i Halil-pašino na polovini puta između Donjeg i Gornjeg Šehera i u blizini Malkočbegove nekropole. Tome istom tipu pripadalo je i turbe bosanskog sandžaka Kara Osman bega, oca Malkočbega, koji je, prema Muvekitu, umro 1555 godine. Turbe se nalazi u Kopčićima kod Donjega Vakuфа, a danas mu se vide još samo zidine.

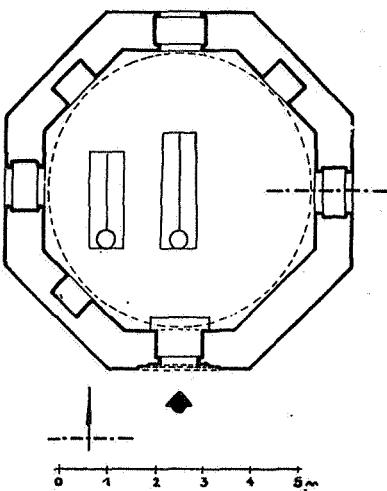
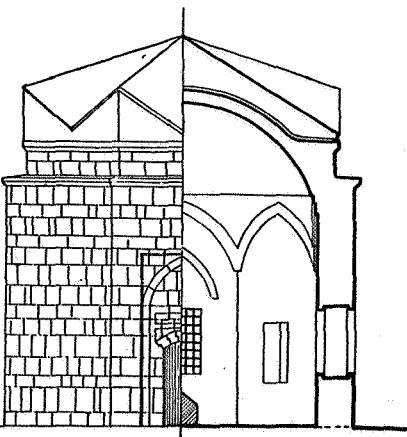
Drugi tip turbeta u tlocrtu ima najčešće čisti kvadrat. Takvo je turbe otvoreno sa svih strana, a kupolu nosi kolonada od četiri ili osam stupova, često s vrlo pomno obrađenim bazama, kapitelima i lukovima. Sve je od tesana kamenja. Neka turbeta toga tipa, međutim, nemaju uopće one masivne, kamene kupole. Njen vanjski oblik tu samo imitira lagana žičana mreža, upeta u okolni zid. Unutrašnja je površina kod nekih takvih turbeta u razini same okoline, ili tek nešto uzdignutija, a kod drugih je opet tu visoki podij, a na njemu još i kameni oklop.

Najstariji poznati i očuvani predstavnik tog tipa u Bosni jest vrlo elegantno turbe s kamenom kupolicom kraj Aladže u Foči, u kojem je pokopan Ibrahim beg (umro između 17 i 27 VI 1550), sin osnivača Aladže Hasan-čelebije Nazira. Potpuno je istoga oblika, samo s visokim postoljem i turbe kraj poznate Sinanove tekije u Sarajevu, u kojem počiva sam Hadži Sinanaga (umro 1639) i njegova žena Sakina, kći Hadži Muhamedova (umrla 1619). Druga dva takva turbeta u Sarajevu na alifakovačkom groblju nastala su za čitav vijek kasnije i mnogo su slabije izrade. Oba je o svome trošku podigao sarajevski kadija Ahmed-efendija Jahja-zade, porijeklom Turkuša, i to jedno na grobu sina Mehmeda Jusufa (umro 1780), a drugo Jusuf-paši, zagonetnom bjezuguncu iz Carigrada (umro između 1747 i 1757). Dva turbeta toga tipa sagrađena su i u Mostaru, a oba su s osam stupova i s žičanom kupolom. Jedno je uz Ćose Havadže džamiju, a u njemu su pokopani Hadži Mehmedaga Kreho, vjerovatno, njegova žena. Potječe iz god. 1760. Žičana kupolica propala je davno, i vrh zida je prekriven kamenim pločama. Drugo je turbe mostarskog muftije i učenog pisca Šeh Juje Ejubovića (umro 1707), a podigao ga je pedesetih godina prošlog vijeka Ali-paša Rizvanbegović. Oba ta turbeta imaju čiste polukružne lukove, kakvi se vide i na romaničkim objektima obližnje dalmatinske obale, a to kazuje, da su te spomenike gradili domaći majstori. Četiri slična turbeta sagrađena su i u vezirskom Travniku i svačetiri imaju žičanu mrežu umjesto kamene kupole. Jedno je u Šumeću uz kavanu »Derventa«, drugo na Varoši uz Jeni-džamiju, o ostala dva uz glavnu ulicu u Gornjoj Čaršiji. Prvo je građeno na osam stupova, a podignuto je nad grobovima Šejha Mehmeda (umro 1780)

i njegove žene (umrla 1782). U onom kod Jeni-džamije, koje je također s osam stupova, pokopan je bosanski vezir, rodom Sarajlija, Abdula-h-paša Teftedarija (umro između 1 i 10 II 1785). Od ona pak dva turbeta u Gornjoj Čaršiji jedno, istočno, čuva uspomenu na bosanske namjesnike Muhsin-zade Abdula-h-pašu (umro 1749) i Hadži Hafiz Ali Dželaludin-pašu (umro 1822/3), a drugo (na uglu) je trećeg bosanskog namjesnika Perišan Mustafa-paše (umro krajem 1798). Prvo je građeno na kvadratnoj osnovi i s osam stupova, a drugo čini iznimku među sačuvanim turbetima ovoga tipa: podignuto je na pravilnoj šesterokutnoj osnovi i sa šest stupova na uglovima.

Bosanska turbeta trećega tipa poseve su drugačije konstrukcije. U osnovici imaju kvadrat ili paralelogram, a građeni su od mješavine čerpića, kamena i drveta. Kupole nemaju, nego su uviјek prekriveni daščanim krovom na četiri vode. To su zapravo vrlo jednostavne kućice, upravo kolibe, a podizao ih je najnužnijim sredstvima narod na grobovima derviša iz poštovanja prema takvim ljudima. Na sredini unutrašnjeg popođenog prostora je drveni kenotaf, kao i kod one prve vrste turbeta, a oko ovtje kožice, na kojim se neuši svijet molio i tražio pomoć posredstvom tih derviša.

Takvih turbeta ima u mnogim našim mjestima. Između derviša i drugih ljudi, čije grobove prekrivaju takvi spomenici, sve do nedavno bijahu u narodu osobito poznati Behram-e-fendija u Banjoj Luci (prva pola 17. st.), Šejh Ibrahim-deđe u Docu kod Travnika (turbe ima natpise iz god. 1791/92 i 1830/31), Šejh Ilhami-baba Žepčak u Travniku (pogubljen 1821), Šejh Abdurahman Sirrija na Oglavku kod Fojnice (umro 1846, a turbe mu podigao Ali-paša Rizvanbegović), Ajvaz-deđo u Pruscu i neki drugi. Narodna predaja za Ajvaz-dedu veli, da je došao u Bosnu sa sultanom Fatihom i da je

Halil-pašino turbe u Banjoj Luci (kraj 16. vijeka)
— tlocrt i presjek (Dž. Čelić — M. Gološ)

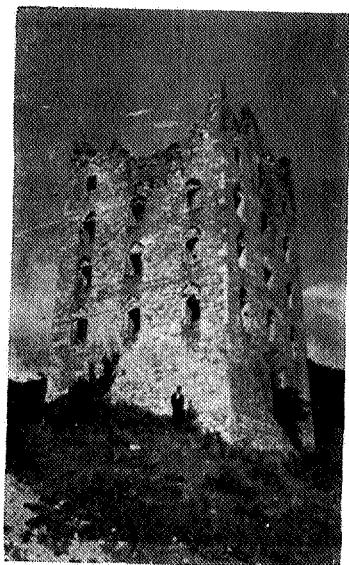
onome kraju velikih usluga učinio. Ta je predaja posve netačna. Ajvaz-dedin mit je svakako plod onih nesređenih prilika prve polovine 18. stoljeća. To jasno pokazuje arhitekturu i turbeta i nišana u njemu. Turbe je, doduše, više puta popravljano, pa se ne zna pouzdano, kakav mu je bio najstariji oblik, ali to nedvojbeno potvrđuje kameni nišan uz prednji dio kenotafa. Natpisa na njem nema nikakva, ali se jasno vidi po obliku i ornamentici (trokutići ispod turbana), da pripada obilju takvih spomenika iz 18. stoljeća. Prema tome je predaja, koja Ajvaz-dedu veže za ranija vremena, obična zabluda.

Izvori i literatura: Vakufname br. 184, 209 — Manuscripta turcica I 3436 — Man. turcica II 393 — Muvekit I sub god. 962; II sub 1206 i 1247 — Kronika M. E. Kadića X 12 (II); XIII 109, 361; XV 197, 198; XVI 287, 292; XXV 168 — Truhelka, Osvrt na sredovječne kulturne spomenike Bosne, Sarajevo 1914, str. 30, 60—61 — Isti, Gazl Husrevbeg, str. 162—166 — V. Skarić, Grobni natpisi braće Radilovića u Čadovini, GZM XXXIX/1927 — Kemura, GZM XX/1908—XXIII/1911 — M. Mujezinović, Turski natpisi u Sarajevu iz XVI vijeka, Prilozi II/1951, str. 95—114 — Šabanović, Natpisi na nadgrobnim spomenicima Malkoč bega i njegovog sina Džaferbega, ibidem 249—257 — Turbe Silahdar Abdulah paše Defterdarovića u Travniku, kalendar Gajret I/1324, str. 149 — Turbe Muhsinzade Abdulah paše i Hadži Hafiz Ali Dželalije u Travniku, ibidem 150 — Naše starine I/1953, str. 91—116 — Kreševljaković, Turbeta i mezarji oko Begova džamije, Spomenica G. H. 400-godišnjice, str. 38—41 — Isti, Esnafi i obrti I, str. 151 — J. Pospišil, Aus mohamedianischen Friedhöfen in Bosnien, Der Bautechiker XXXIV/1914 (Wien), br. 45 (uporedi Hrvatska Revija XVI/1943, br. 11) — Knoll, O muslimanskoj umjetnosti u Bosni — Muhamedianische Grabmalkunst, Morgenblatt (Zagreb) od 24 XII 1932 — S. M. Trajić, Muslimanski nadgrobni spomenici, kalendar Narodna Uzdanica 1940, str. 192—210 — T. Potokar, Muslimanski nadgrobni spomenici, Slovenec (Ljubljana) od 10 V 1936 — V. Ćurčić, Lov sa sokolom u Bosni i Hercegovini, kalendar Napredak 1937, str. 9—92 — D. Grabrijan, Muslimansko groblje, Novi Behar XI/1937 str. 71—73 — S. Šikirić, Tekija na Oglavku, kalendar Gajret 1941, str. 42—51 — D. Mazalić, Biograd ili Prusac, GZM 1951 — »Srd« I/1902 (Dubrovnik), str. 749—750.

OBRANBENA ARHITEKTURA

Rijetko u kojoj zemlji ima toliko starih utvrda i kula, koliko u Bosni i Hercegovini. Jedan dio tih utvrđenja nastao je u srednjem vijeku, a drugi, manji, pod turskom vladavinom. Te nove, turske utvrde imaju znatno drugačije i nove oblike, pa i stari, srednjovjekovni gradovi u tim novim prilikama osjetno mijenjaju svoje lice, i vojna arhitektura kreće tu novim putem.

Među razlozima, koji su označili put pojvoj vojnoj arhitekturi, bio je svakako od najodlučnije važnosti izum vatrenog oružja, koje se prvi put javlja u četraestom stoljeću, i koje su Turci mnogo upotrebljavali u svojim vojnim akcijama. Barut je iz temelja izmijenio način dotadašnjeg ratovanja, a time onda i oblik fortifikacionih objekata. Visoki bedemi i još visokoje kule srednjovjekovnih gradova postali su tada izvrsna meta tome novom oružju, topovima, i bedemi se snižavaju i podebljavaju, a preostale kule služe otada samo kao stržarnice i osmatračnice. Istodobno pridolazi potreba i obrane istim oružjem, pa se unutar bedema, obično na uglovima tvrđave, izgraduju novi i najvažniji obrambeni dijelovi, a to su bastioni ili tâbiye, na kojim su se smještavali topovi za obranu. Te prepravke počele su se provoditi na tome tlu i prije Turaka, a pod turskom upravom su još jače pospješene. Lijepi primjeri takve prepravke starih gradova opažaju se u Jajcu, Tešnju, Vranduku i još nekim gradovima. Ali se to prilagadanje utvrde novom načinu ratovanja iza pada Bosne vršilo i na jedan drugi način: stare kule i bedemi nisu se dirali, već bi se tabije podizale na neizgrađenom terenu

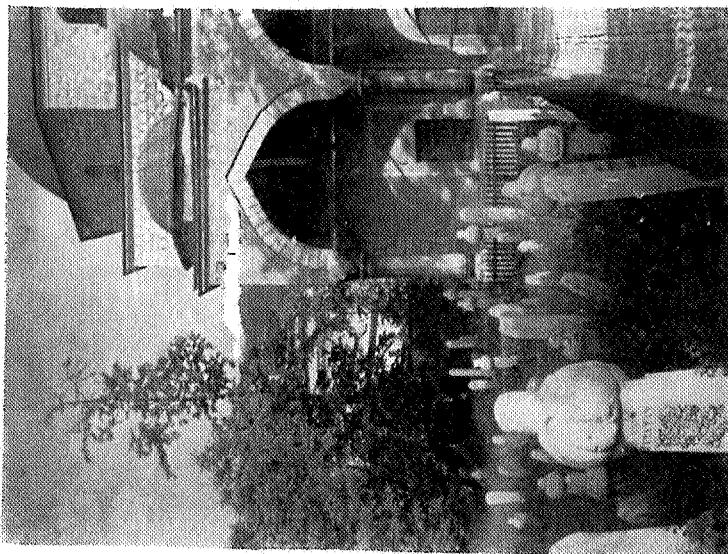
Ostaci kule Sulejmanpašića u Odžaku kod Bugojna

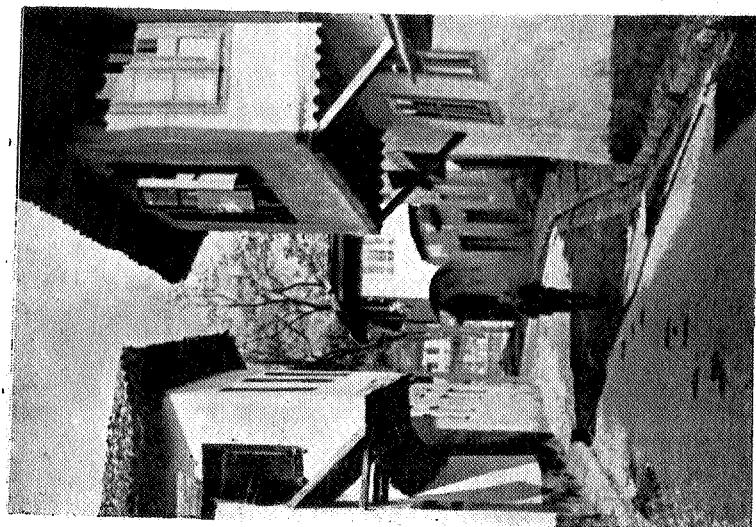
Kula Rustempašića u Odžaku kod Bugojna

Kula i odžaci Čengića u Odžaku kod Ustikoline (ne postoje više)

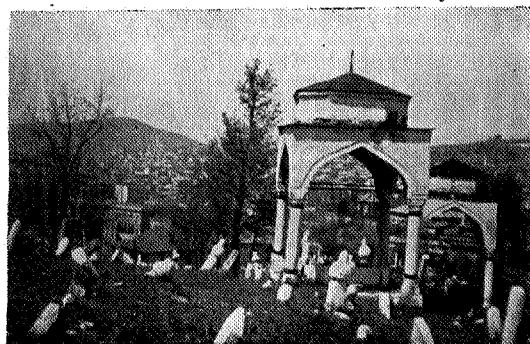
Njišani uz Ali-pasinu džamiju u Sarajevu

Čoškovi u mahali starog Sarajeva

Hadži Sinanovo turbe u groblju kraj istoimene
tekije u Sarajevu

Turbeta i nišani na Alifakovcu u Sarajevu

u blizini, a onda cio prostor opasao novim bedemom. Karakteristične primjere takve dogradnje i proširenja nalazimo u Jezerskom, Bužimu i Vranograču na Bosanskoj Krajini.

Kamene utvrde na našem tlu bijahu u srednjem vijeku dvori feudalaca, u kojim su oni stanovali i iz kojih su se branili, a pod turškim gospodstvom dobivaju nešto drugačije značenje i postaju utvrđenim središtima stalnih i plaćenih turskih vojnih posada, koje su se dijelile u više rodova i imale u svakoj takvoj tvrđavi posebnog zapovjednika, *dizdara*. A za tu brojnu posadu trebalo je u tvrđavi i više prostora, u kojem će živjeti. Artillerija je bivala sve opasnija, i kuće se nisu smjele graditi, da im neprijateljski top ne bi zapalio krov, pa su se u tu svrhu ispod kula i tabija pravile u zemlji dosta prostrane i na svod građene zemunice. Usto u tim turškim tvrđavama izrastaju i novi elementi, baština orientalne kulture, a to su banjice za kupanje i džamija s munarom za posadu, koja se nije smjela udaljivati izvan bedema, a to sve bitno mijenja lice srednjovjekovnih gradova.

Dolaskom turaka u ove strane nestalo je starih granica, a nastale nove prilike i potrebe. Mnoga dotadašnja utvrđenja izgubila su pomicanjem granica stratešku važnost, pa su odmah u početku ili kasnije napuštena. Mnoga su opet takva utvrđenja po važnijim prolazima i pograničnim mjestima posve nanovo sagrađena, a to su tvrdave u Mostaru, Trebinju, Žepču, Derventi, Tuzli, Gradačcu, Duvnu, Prijedoru, Banjoj Luci, zatim Donji grad u Srebrenici, Novi grad u Ključu, Donji grad u Kozarcu, Novi Novi u Bosanskom Novom, i, napokon, Novi grad u Stijeni na Bosanskoj Krajini, koji je ujedno i najtvrdi turski grad u Bosni i Hercegovini.

Srednjovjekovni gradovi na Iстоку imali su mnogo duže bedeme, negoli oni na našem tlu u srednjem, pa i novom vijeku. Tamo su oni opasivali i štitili i gotovo cijelo naselje pod tvrdavom. Zanimljivo je, da Turci nisu raširili taj tip grada na našem tlu. Jedine takve primjere kod nas pokazuje stari grad u Jajcu i Vratnik u Sarajevu, gdje gradski bedemi obuhvataju i dobar dio varoši. Ne zna se, kad su nastali bedemi u Jajcu, a oni oko Vratnika u Sarajevu započeli su se graditi 1729 i s malim prekidima završeni tek 1739 godine. Nije čudo, da je gradnja toliko trajala, jer je površina, koju ti bedemi obuhvataju, razmjerno ogromno velika.

Bedema oko naselja bilo je, istina, i po nekim drugim našim varošicama, ali su oni tu posve drugačije konstrukcije i tipa. Nisu građeni od kamena, nego, uglavnom, od drvenog materijala, ponajčešće od hrastovine. Konstrukciju su činili brvna ili jako kolje, opleteno šeperom, te deboe nasip zemlje izvana. Oko toga nasipa bio je obično dubok i širok rov, zvan *hendek* ili *šarapov*. Iznad glavnog ulaza u unutrašnjost stajala je posebna visoka stražarnica, također od drveta, a u unutrašnjosti je negdje bila kula za barut i streljivo te jedna ili više tabija. Takve utvrde zvale su se *palanke* i građene su mahom u naseljima, koja su se sterala na ravnici, pa se to ime često prenosilo i na samo naselje. Takve su utvrde bile, na pr., u Kupresu, Kobašu, Čovkama, Brčkom, Zalomu itd. Nije se nijedna očuvala. Na njih još samo sjeća više lokaliteta, koji se zovu Palanka.

U poglavljju o stambenoj arhitekturi opisao sam i kamenu kulu od više katova, u kojoj su živjeli turski feudalci sa svojom porodicom. Ovdje ću napomenuti još samo to, da je takav isti oblik kule po mnogim našim mjestima služio u druge, upravne i obrambene svrhe. Jedne su građene po središtima nekih kapetanija, i u njima su kapetani uredovali, a druge su opet podizane izvan tih sjedišta,

po važnim prolazima, i u njima su stajali vojnici kapetanije kao straža na putu, gdje je prolaz bio opasan. Neke od tih obrambenih kula imale su i bedem oko dvorišta, pa su bile kao kakve male tvrđave. Takva je, na pr., bila kula u klancu Lipeta kod Konjica, a pripadala je mostarskoj kapetaniji.

Po mnogim našim klancima i pograničnim mjestima umjesto kamenih kula, kojih je gradnja bila skupa i dugotrajna, podizane su utvrde manjih mjera i jednostavnijeg oblika. To su zgrade s jednim katom. Prizemlje je uvijek ozidano iz kamena i imalo je niz puškarnica ili m a z g a l ā za obranu, a kat je bio od drvenog materijala, gotovo redovito od hrastovine. Takve utvrde zvale su sē čār-dācī, a bilo ih je mnogo osobito prema Slavoniji, Hrvatskoj, Dalmaciji i Crnoj Gori. Do nas nije nijedan dopro, ali im čest spomen pa i opis i danas u narodu čuva narodna junačka pjesma.

Sve te vrste utvrda podizala je i održavala država o svome trošku, ali se kadikad u tu svrhu udarao i namet na narod, a ima nekoliko i takvih primjera, gdje su sami zapovjednici na svoj račun popravljali svoju utvrdu. O radovima na izgradnji ili popravku tvrđave brinuli su se u ime države bīnā-emīn (gradbeni povjerenik) i bāšīmīmār ili sērīmīmār (glavni graditelj) Bosanskog pašaluka. I jednog i drugog službenika postavlja je bosanski vezir, prvoga za svaku gradnju posebno, a drugoga stalno. Bina-emīn je bio upravni, komercionalni službenik, a bašmīmar uvijek stručna osoba, koja je ustanovljivala potrebu i troškovnik izgradnje ili popravka te davala projekt i izvodila samu gradnju.

Na izgradnji ili popravku tvrđave radili su čerahori, zidari, lagumđije i dunderi. Svi su ti majstori bivali domaći ljudi, najvećim dijelom kršćani. Zidari (duvardžije), lagumđije i dunderi radili su pod plaću, a čerahore besplatno, jer je postojala nametnuta obaveza nekih selo, da daju besplatne čerahore za gradnju i popravak utvrda, mostova i nekih drugih državnih objekata. Iz raznih se izvora zna, da je, na pr., Fojnica uvijek davala lagumđije, a Mostar, Ljubinje, Prijedor, Zenica, Jajce i Srebrenica čerahore, zidare i dundere. Ti domaći majstori odlazili su na rad i izvan Bosanskog pašaluka. Tako je, na pr., god. 1685 došao u Mostar ferman, da Hercegovački sandžak opremi 300 majstora kršćana za popravak grada čak u Budimu. A god. 1693 izdat je ferman, kojim se traži, da Bosna pošalje 300 majstora zidara, kamenara i tesara za popravak bedema beogradске tvrđave. Sve to upućuje, da su domaći ljudi bili majstori svoga zanata, a to potvrđuju i brojni očuvani spomenici, koje su oni izvodili.

Izvori i literatura: Ferman u Vakufskoj direkciji u Sarajevu br. 96 — Sidžili V 48, 86, 91; XI 24, 26, 57, 58; XXVIII 113; XXX 172; XXXI 176; XL 160; XLI 6, 26, 66, 92, 96, 152; XLII 90, 118; XLIII 130; XLIV 14, 16; XLV 68; XLVII 115, 120; XLVIII 118; XLIX 149 — Mostarski sidžil u Orijent. institutu u Sarajevu br. 965 — Manuscripta turcica I 4930 — Man. turcica II 136, 165, 218—222 — Isprava u Orijentalnoj zbirci Jug. akademije u Zagrebu br. 10 — Truhelka, Pabirci iz jednog jajačkog sidžila, GZM XXX/1918 — St. Novaković, Palanka — palanga — poluga — brvenik, Godišnjica N. Čupića II/1878 — Truhelka, Naši gradovi, Sarajevo 1904 — Đ. Mazalić, Stari grad Jajce, GZM 1952 — S. M. Trajlić, Sarajevski grad Vratnik, Sarajevo 1937 — Ing. E. Steinman, Nalaz temelja stare turske tvrđave u Petrinji, Tehnički vjesnik (Zagreb) LIX/1942 — Kreševljaković, Kapetanije i kapetani u Bosni i Hercegovini, Godišnjak Istoriskog društva Bosne i Hercegovine II/1950 — Isti, Prilози повijesti bosanskih gradova pod turskom upravom, Prilozi II/1951 — Isti, Naši stari gradovi, Naše starine I/1953, te brojni drugi izvori i literatura, navedeni u toj posljednjoj studiji.

ZAVRŠNE MISLI

Osmanlijska arhitektura nastala je kao poseban podmladak islamske umjetnosti u Maloj Aziji i razvijala se uporedo s osmanlijskom državom. Kad je presaćena na Balkan i u Bosnu, još se nalazila u fazi razvoja, bez ustaljenih oblika i formirane građevne tradicije. Taj razvoj na našem tlu može se posve jasno pratiti i na pojedinim spomenicima. Pogledamo li, na pr., tlocrt Ajasbegova hamama u Sarajevu iz god. 1477, pa tlocrt džamije hercegovačkog kraljevskog učenika Hamzabega, što je do drugog svjetskog rata stajala u Ortakolu u Foči, i druge ostatke spomenika iz petnaestog vijeka — svuda se zapaža neodređenost formi, traženje novih i boljih oblika. Ta, može se reći, početna faza ove arhitekture traje na čitavu prostoru turske carevine sve do prve pole šesnaestog stoljeća, upravo do glasovitog graditelja Kodža Mimar Sinana (1489 — 1588) i njegovih vršnih učenika. Od njihova doba osjeća se znatan napredak u građevnoj umjetnosti prema onoj iz ranija dva stoljeća. Arhitektura u toj drugoj fazi ima potpuno izbalansirane oblike i već ustaljenu građevnu tradiciju. Uvod u tu novu fazu osmanlijske arhitekture na našem tlu bile su Gazi Husrevbegove građevine u Sarajevu, koje su u četvrtom deceniju šesnaestog stoljeća na svu priliku gradili Mimar Sinan i njegovi učenici. U tome stoljeću nastao je, kako u Bosni, tako i na širokom prostoru turske carevine najveći broj onih vrijednih spomenika te umjetnosti, i to stoljeće može se s punim pravom označiti, kako se ono kaže, zlatnim vijekom osmanlijske arhitekture i umjetnosti uopće. Takav se zamah nikada poslije toga stoljeća nije osjetio. Iz toga proizlazi, da je razvoj osmanlijske arhitekture po svima pokrajinama, pa tako i na našem području potpuno kongruentan s osvajanjima i širenjem ekonomskih moći osmanlijske države. Počevši već od polovice sedamnaestog stoljeća, a osobito od onog katastrofalnog poraza turske vojske pod Bečom 1683, tursko oružje doživljava neuspjeh za neuspjehom, a u stopu s time opada i građevna umjetnost. Dakako, da se taj nazadak osjetio i na našem području. Nema više onih bogatih zadužbina i sjajnih spomenika šesnaestog stoljeća, a ako se koji objekt i osnuje, on je prema onim iz 16. stoljeća ponajčešće male umjetničke vrijednosti. Tu i tamo niće još pokoja džamija, medresa, čuprija ili kupatilo, ali se najveći dio građevne djelatnosti svodi, uglavnom, na popravke i podizanje manjih objekata, kao što su, na pr., drveni mostovi preko manjih rijek, česme, manji hanovi, stambene kuće i drugo.

U svim tim arhitektonskim spomenicima Bosne i Hercegovine, što nastade tokom turskoga gospodstva u ovim stranama, utjecaj orijentalne umjetnosti i duh Orijenta nepobitan je. No, ti utjecaji Orijenta nisu nipošto eklektički poprimljeni. Domaći graditelji i žiteljstvo poprimivši te orijentalne oblike uvijek su ih prilagođavali ekonomskim prilikama svoje sredine i domaćim tradicijama i tako ih transformirali u gotovo specifičan arhitektonski izraz. To nam najbolje dokazuje arhitektura stana, koja je ujedno i najobiljnija na našem tlu.

Bosansku arhitekturu turskoga perioda karakterizira horizontalizam, ekonomičnost i vezanje za mjerilo čovjeka. Otud se nijedan spomenik te arhitekture, pa ni onaj javni, ne nameće svojom glomaznošću, već se svojim čistim plohama i čednim dimenzijama skladno ukomponirao u svoju okolinu. Široki slojevi esnaf-skog građanstva osjetili su funkcije pojedinih oblika te arhitekture i potpuno se

saživili s tim oblicima. Ta je arhitektura stoga nemametljiva, ona gotovo korespondira s motriocem. Ona je više strukturna, slikovita i pejsažna, negoli monumentalna. Velika je razlika između spomenika te arhitekture, izraza ondašnje životne stvarnosti, i kasnijih velebnih palača u evropskim pseudo-stilovima te monumetnata maursko-egipatske gradevne škole (Vijećnica u Sarajevu), koji stoje u punoj disharmoniji s okolinom i koji su ostali potpuno odvojeni od shvaćanja naroda. I koliko je god ta arhitektura u svojoj biti vezana za strane, orientalne oblike, ona je na ovome tlu poprimila i specifičnu, domaću notu, pa je slobodno smijemo označiti i našom. Te spomenike, istina, nadahnuli su ljudi izvana, ali su ih gradili, klesali i dotjerivali naši ljudi. A upravo taj kolorit Orijenta i domaćih tradicija daje Bosni i Hercegovini u arhitektonskom smislu posebnu fizionomiju i odvaja ih od ostalih naših zapadnih i sjevernih pokrajina. A u tome upravo i jest vrijednost te arhitekture.

RÉSUMÉ

LES CONSTRUCTIONS D'ARCHITECTURE TURQUE EN BOSNIE ET EN HERZÉGOVINE

Lorsqu'au XVème siècle, les Turcs pénétrèrent jusqu' au cœur de la péninsule balkanique, une époque entièrement nouvelle commença dans l'histoire politique et culturelle de la Bosnie et de l'Herzégovine. Par suite, les habitants de ces deux provinces tombèrent sous l' influence directe de la culture orientale et par l'intermédiaire des religions et des coutumes ils adoptèrent progressivement toutes les branches de l'art islamique. Deux de ses branches ont atteint là une importance toute particulière: l'architecture turque et la singulière façon orientale de placer les constructions dans la nature et les lieux habités. Au cours d'une période très brève qui ne dépasse pas même un siècle s'élèvèrent là des centaines, voire des milliers d'ouvrages d'architecture très différents tant par leur forme que par leur destination, ce qui donna naissance à des agglomérations et des villes entières d'un style tout particulier. C'est ainsi que le côté plastique de la Bosnie et de l'Herzégovine se trouva changé presque du jour au lendemain et que ces provinces acquirent leur expression orientale spécifique qui s'est conservée jusqu'à nos jours.

Parmi les ouvrages d'architecture civile, les maisons d'habitation sont certainement les plus nombreuses et les plus intéressantes par leur architecture intérieure, et parmi les édifices religieux cinq mosquées, par leurs minarets, donnent à ces provinces un cachet expressif. A côté de ces deux catégories de construction il y avait encore bon nombre de »mekteb« et de »medresa« (écoles primaires et secondaires) de »tekija« et »hanikah« (couvents et écoles de derviches) de »sakatkula« (clochers) pour indiquer et sonner l'heure sur une horloge à la turque, ensuite des »česma« et »šadrvan« (fontaines) des »hammam« (bains publics), ensuite les établissements de vente: boutiques, magasins, »daira«, »bezistan« caravansérails et »han«, enfin des monuments commémoratifs et d'architecture militaire.

Les fondateurs de ces nombreux ouvrages se recrutaient pour la plupart parmi les indigènes de toutes classes et toutes professions. Les architectes eux-mêmes furent tout d'abord pour la plupart des maîtres turcs, mais avec le temps ils furent évincés par les indigènes et les maîtres de la côte dalmate.

L'architecture de la période turque dans ces régions est caractérisée par les lignes horizontales et la construction à l'échelle de l' homme c'est pourquoi tous les ouvrages s' adaptent harmonieusement à leur entourage. Les mêmes raisons font que cette architecture ne s'impose pas mais qu'elle correspond presque à l'observateur, elle est plutôt structurale, picturale et paysagiste que monumentale. Et précisément ces côtés spécifiques de l'architecture séparent ces deux pays des autres provinces yougoslaves, excepté la Macédoine, et en constituent la valeur spéciale.

Pour la première fois cette étude essaie de donner une vue d'ensemble systématique et générale de ces constructions ensuite de souligner les caractères de leurs différents genres aussi bien que la part respective de l'Orient et des peuples indigènes dans la création de cet art.

On a eu soin d'y ajouter les éléments nécessaires pour une étude approfondie de ces constructions: à la fin des chapitres sont mentionnées les sources connues et la bibliographie des différentes questions.